

Аляксандр Гужалоўскі

**НАРАДЖЭННЕ
БЕЛАРУСКАГА
МУЗЕЯ**

Мінск 2001

УДК 069.01 (476)
ББК 79.1 Г 93

Рецэнзенты:

доктар мастацтвазнаўства, прафесар Н.Ф. Высоцкая доктар
гістарычных навук, прафесар У.Н. Сідарцоў
Выданне здзейснена пры падтрымцы газеты "Рабочы"

А. А. Гужалоўскі.

Нараджэнне беларускага музея. — Мн.: НАРБ, 2001 124 с.

ISBN 985-7372-17-8

Прапануемая кніга прысвечана станаўленню музея як сацыяльнага інстытута на этнічных беларускіх землях пачынаючы ад першых перадмузейных з'яў у эпоху феадалізму да ўзнікнення музея ў сучасным сэнсе гэтага слова ў другой палове XIX - пачатку XX стагоддзяў. Прыведзена больш 20 ілюстрацый, некаторыя з якіх публікуюцца ўпершыню. Гэтае выданне зацікавіць як спецыялістаў-музеолагаў, гісторыкаў, краязнаўцаў, калекцыянераў, мастакоў, студэнтаў, так і аматараў айчынай гісторыі.

УДК 069.01 (476)

© НАРБ, 2001
ISBN 985-7372-17-8

© А. Гужалоўскі, 2001

УВОДЗІНЫ

Гісторыя нацыянальных культур складваецца па-рознаму. Асобныя яе сферы, у залежнасці ад гістарычных умоў развіцця, якія ніколі не бываюць роўнымі, вырываюцца наперад ці, наадварот, адстаюць. У адносінах жа такога спецыфічнага і адначасова універсальнага сацыякультурнага інстытута, як музей, фарміраванне якога пачалося ўжо на ранніх этапах развіцця цывілізацыі, мы можам канстатаваць адносна роўны, паступальны рух у большасці народаў Еўропы. Тлумачыцца гэта стабільнай аб'ектыўнай патрэбай чалавецтва ў музейнай дзейнасці, якая заключаецца перш за ўсё ў захаванні і трансляцыі культур мінулага.

Знаёмства з гісторыяй музеяў Беларусі пераканаўча сведчыць аб іх значнай ролі як сілы, якая аказвала станоўчае ўздзеянне на грамадства. Музейная дзейнасць спрыяла развіццю навукі, асветы, мастацтва, разуменню прыроды і гістарычнай спадчыны, фарміраванню агульнакультурнага асяроддзя. З другога боку, з'яўляючыся прадуктам свайго часу, музеі адлюстроўвалі эканамічныя, сацыяльныя і палітычныя ўмовы існавання грамадства, якім яны былі створаны. Шчыльная сувязь музеяў з рознымі бакамі грамадскага развіцця, а таксама іх уклад у духоўнае жыццё народа выводзіць вывучэнне гісторыі музейнай справы ў шэраг важных праблем гістарыяграфіі культуры Беларусі. Раскрыццё шматбаковасці з'яў культуры немагчыма без усебаковага вывучэння гісторыі музеяў.

Веданне гісторыі станаўлення і развіцця музейнай справы, асабліваасцей кожнага з яе этапаў мае і практычнае значэнне. Распрацоўка тэарэтычных асноў музеялогіі магчыма толькі ў гістарычным кантэксце, як і фарміраванне палітыкі ў галіне музейнай справы, прагназіраванне яе далейшага развіцця. Любы рэалістычны погляд ў будучыню патрабуе гістарычнай перспектывы, выкарыстання станоўчага вопыту і ўсведамлення здзейсненых памылак.

Цікавае выказванне наконт гэтага ёсць у знакамітага беларускага паэта, навукоўца і грамадскага дзеяча Тамаша Зана, які ў 1830 г. сцвярджаў, што «дзейнасць музеяў... у значнай ступені паспрыяла развіццю навук і мастацтваў, а мноства разнастайных прадметаў (музейных калекцый. - А. Г.) вывелі чалавечыя думкі са сферы мараў і здагадак у свет сапраўдны, невычарпальны ў сваёй прыгажосці і дасканаласці»¹. У прапануемай чытачу кнізе разглядаюцца ўсе музеі Бела-

---

¹ АР ЦБАНЛ, ф. 151-1101. арк. 156 адв.

русі, што існавалі да 1917 г. Развіццё іх прасочваецца ў сувязі з дзейнасцю ўстановаў і ведамстваў, якія іх узначальвалі.

Аўтар кіраваўся разуменнем музея як навукова-даследчай і культурна-асветніцкай установы, якая здзяйсняе ў адпаведнасці са сваімі сацыяльнымі функцыямі камплектаванне, улік, вывучэнне, захаванне і папулярызацыю помнікаў гісторыі, культуры і прыродных аб'ектаў. Зыходзячы з гэтага, паняцце «музей» было ўпершыню скарыстана ў дачыненні да збораў, якія ўзніклі пры вучэбных установах Беларусі ў другой палове XVIII ст. Гэтыя ж крытэрыі вызначылі ўключэнне ў поле зроку музейных устаноў, што існавалі на працягу XIX - пачатку XX ст. Акрамя іх, у кнігу ўвайшлі існаваўшыя значна раней прыватныя зборы, не саступаючыя, а ў шэрагу выпадкаў пераўзыходзячыя музеі як па колькасці сабраных прадметаў, так і па ступені іх навуковай апрацоўкі, што абумовіла іх важную ролю ў развіцці музейнай справы ў разглядаемы перыяд. Верхні храналагічны рубаж вызначаны пачаткам арганізацыі сеткі дзяржаўных музеяў і структур кіраўніцтва музейнай справай савецкай уладай.

Нараджэнне музея ў Беларусі адбывалася на працягу цэлай эпохі, з апошняй трэці XVIII ст. да 1917 г. Пачатак гэтаму працэсу пакладзены з'яўленнем першых музеяў, а яго заканчэнне азначыла Кастрычніцкая рэвалюцыя, якая выклікала карэнныя змены ў галіне музейнай справы. У асобных выпадках, сыходзячы з неабходнасці паказаць вытокі той ці іншай музейнай з'явы, у працы выкарыстаны матэрыялы, што адносяцца да ранейшага часу.

Аўтар выкарыстаў у прапануемай працы перыядызацыю, у аснову якой пакладзены падзел гістарычнага працэсу па тыпах культуры, што дазваляе прасачыць развіццё музея як сацыяльнага інстытута ў непасрэднай сувязі з агульнакультурным развіццём. Першыя перадмузейныя з'явы ў Беларусі адзначаюцца ўжо ў эпоху станаўлення Вялікага княства Літоўскага і развіваюцца ў рэчышчы сярэдневяковай культурнай традыцыі. Важныя змены ў сацыяльным і культурным жыцці краіны, у т. л. і ў практыцы стварэння музейных калекцый, адбыліся ў эпоху Рэнэсанса і ў большай ступені - у эпоху Асветы. У XIX ст. змяніліся ўмовы нацыянальнага гісторыка-культурнага працэсу, а адпаведна з'явіліся і новыя напрамкі і тэндэнцыі ў развіцці музеяў Беларусі, што з асаблівай сілай выявілася напачатку XX ст.

У прапануючым выданні разглядаецца працэс фарміравання музеяў у рамках этнічных межаў Беларусі. Адміністрацыйна-палітычным і культурным цэнтрам гэтых зямель на працягу стагоддзяў з'яўлялася Вільня, дзе былі створаны музеі, якія ўвабралі шматлікія беларускія матэрыялы і ўяўляюць ў кантэксце нашай тэмы вялікую цікавасць.

Першыя спробы вывучэння гісторыі прыватных збораў і музеяў Беларусі былі зроблены яшчэ ў дакастрычніцкі перыяд. Да іх ліку трэба аднесці перш за ўсё шэраг манаграфічных прац і артыкулаў, якія выйшлі з-пад пяра вучоных у канцы XIX - пачатку XX ст. Гэта – працы У.С. Іконнікава, У.Г. Іваска, Э. Вальтэра, Ф. Радзішэўскага, В. Віціга, А. Ельскага², дзе ставілася задача выяўлення багацейшых археалагічных, бібліятэчна-архіўных і іншых прыватных збораў, існаваўшых на беларускіх землях. Асноўную ўвагу гэтыя аўтары надавалі складу збораў, значна менш спыняліся на гісторыі іх фарміравання. Прыведзеныя ў гэтых працах звесткі не страцілі значэння і па сённяшні дзень, і ў шэрагу выпадкаў па змесце набліжаюцца да першакрыніц.

На мяжы XIX-XX ст. хутка развіваецца музейная справа, узрасце яе роля ў навуковым і культурным жыцці краю. У перыядычным друку з'яўляюцца артыкулы, цалкам прысвечаныя гісторыі асобных музеяў.

Так, у 1899 г. быў апублікаваны артыкул І. Банзэмера «Археалагічны музей у Вільні»³, дзе асноўная ўвага надавалася першаму дзесяцігоддзю (1855-1865) існавання музея. Гісторыя музея пасля скасавання Археалагічнай камісіі і рэвізіі яго калекцый, арганізаванай віленскім генерал-губернатарам М.М. Мураўёвым у 1865 г., паслужыла тэмай для асобнага артыкула А.І. Мілавідава (1903 г.)⁴.

У ім на падставе архіўных матэрыялаў, а таксама мясцовай перыёдыкі рабілася спроба асэнсаваць працэс развіцця Віленскага музея старажытнасцей на працягу апошняй трэці XIX ст. Застаючыся ўвогуле на пазіцыях «заходнерусізма» і ацэньваючы разгром М.М. Мураўёвым музея як безумоўна станоўчы факт, А.І. Мілавідаў тым не менш даў аб'ектыўную ацэнку негатыўных тэндэнцый, што атрымалі перавагу ў развіцці музея ў 70-80-х гг. XIX ст., абгрунтавана звязваў ажыўленне яго дзейнасці (у т. л. і асветніцкай) з прыходам новага пакалення вучоных напрыканцы стагоддзя.

Шэраг важных для нашага даследавання матэрыялаў змяшчае артыкул «Гісторыка-археалагічныя музеі Паўночна-заходняга краю»⁵,

---

² Иконников В.С. Опыт русской историографии. Киев, 1892. Т. I. кн. 2; Иваск У.Г. Частные библиотеки в России. Спб., 1911. Ч. 1; Вальтер Э. Археологические коллекции частных лиц в Северо-западном крае // Виленский вестник. 1889. № 269; Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych. Kraków, 1875; Wiltky W. Ex-Libris'y bibliotek polskich XVII i XVIII wieku. Warszawa, MCMIII; Jelski A. Nieświż Radziwiłłowski przed ćwierć wiekiem a dziś (r. 1905). Petersburg, 1908; яго ж. Emeryk hr. Czapski // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. 1896. Т. 3. № 3 (29). S. 125-13; яго ж. Z gubernii Mińskiej we Wrześniu 1880 r. // Gazeta warszawska. 1880. № 208-210, 215.

³ Banzemer I. Muzeum archeologiczne w Wilnie // Swiatowit. 1899. Т. 1. S. 157-159.

⁴ Миловидов А. Важнейшее просветительное учреждение в северо-западном крае // Журн. мин-ва нар. просвещения. 1903. Ч. СССXXXXY. С. 103-122.

⁵ Записки Северо-Западного отдела Императорского Русского географического общества. Вильно, 1910. Кн. 1. С. 222-236.

якую ананімны аўтар прысвяціў кароткаму пераказу гісторыі царкоўна-археалагічных музеяў, створаных на мяжы стагоддзяў ва ўсіх беларускіх губернскіх гарадах. Значнае месца ў ёй адведзена стваральнікам і першым супрацоўнікам царкоўна-археалагічных музеяў - Е.Р. Раманаву, А.П. Сапунову, А.К. Снітку і іншым. Разам з тым гэтаму артыкулу ўласціва некаторая тэндэнцыйнасць выкладання матэрыялу, якая сказалася, перш за ўсё, у перабольшванні ролі праваслаўнага духавенства ў справе стварэння музеяў.

Разгледжанымі працамі практычна вычэрпваецца гістарыяграфія музейнай справы, што вызначылася да першай сусветнай вайны на Беларусі. Нягледзячы на апісальны характар, уласцівы большасці даследаванняў, адсутнасць спробаў стварыць цэльную гістарычную карціну, неабходна прызнаць, што дарэвалюцыйныя гісторыкі паклаі пачатак разгляду дадзенай праблемы ў якасці самастойнага прадмета вывучэння. Былі праведзены спецыяльныя даследаванні гісторыі буйнейшых музеяў, створаны гістарычныя агляды прыватных збораў і музеяў асобных профіляў.

Пасля заканчэння першай сусветнай вайны вывучэнне гістарычнага шляху музеяў Беларусі працягвалася. У 20-я гг. гэтае пытанне разглядалася як адна з першачарговых задач, паўстаўшых перад беларускай савецкай гістарычнай навукай, а менавіта, у кантэксце вывучэння крыніцазнаўчай базы. Музеі побач з багатымі прыватнымі калекцыямі і архівамі, якія перайшлі ў распараджэнне дзяржавы, уяўлялі сабой неабсяжнае поле дзейнасці. Важным стымулам для вывучэння музейнай справы ў гістарычным аспекце ў азначаны перыяд з'явіўся таксама ўздым краязнаўчага руху.

Так, у другой палове 20-х гг. былі апублікаваны працы Д.М. Васілеўскага і М.І. Каспяровіча⁶, прысвечаныя зараджэнню і развіццю краязнаўства ў Беларусі на працягу XIX - пачатку XX ст. Даючы кароткую характарыстыку дзейнасці розных устаноў і таварыстваў па вывучэнні гісторыі краю, аўтары прыходзяць да высновы, што музеі з'яўляліся іх неад'емнай часткай, а традыцыя збору і захоўвання гістарычных помнікаў у Беларусі бярэ пачатак з эпохі Рэнэсансу. Аналіз канкрэтнай дзейнасці калекцыянераў і музеяў у дадзеных працах адсутнічае, таму што ў іх ставілася больш шырокая задача — даць гістарычны агляд краязнаўчай работы ў цэлым. Тым не менш заслугоўвае ўвагі спроба Д.М. Васілеўскага і М.І. Каспяровіча

---

⁶ Васілеўскі Д. Сталецце краязнаўчай працы на Беларусі // Наш край. 1926. № 2-3. С. 3- 14; Каспяровіч М.І. Краязнаўства. Мн., 1929.

суаднесці з'яўленне музеяў з развіццём гісторыка-краязнаўчых даследаванняў, станаўленнем беларускай культуры ў цэлым.

Звесткі аб калекцыях дарэвалюцыйных збіральных і музеяў, якія склалі фонд Віцебскага дзяржаўнага культурна-гістарычнага музея, з'явіліся асновай публікацыі Я. Васілевіча⁷, надрукаванай у 1928 г. Праз год архіўныя матэрыялы аб дзейнасці вядомага мінскага калекцыянера Г.Х. Татура апублікаваў Дз.І. Даўгяла⁸. Адрывачныя сведчання пра першыя музеі сустракаюцца ў некаторых іншых працах, напісаных беларускімі гісторыкамі ў 20-я гг.⁹ Аднак комплексна разглядаемая тэма ў даваеннай беларускай гістарыяграфіі не распрацоўвалася, што тлумачылася нігілізмам у адносінах да дарэвалюцыйнай беларускай культуры ў цэлым і музейнай справы ў прыватнасці, які набыў статус дзяржаўнай палітыкі з канца 20-х гг. Трывала замацаваўся пункт гледжання, што «ідэя беларускіх музеяў як навуковых і шырока асветніцкіх устаноў упершыню выказана савецкай уладай»¹⁰.

Агляд даваеннай гістарыяграфіі дадзенага пытання быў бы няпоўным, калі не ўгадаць некалькі прац, апублікаваных у Польшчы. У 1926 г. у Варшаве выйшла кніга Б. Брэжга «Віцебскія музеі»¹¹, у якой аўтар на падставе багатага фактычнага матэрыялу прасачыў працэс станаўлення музейнай справы на Віцебшчыне з канца XVIII ст. да 1917 г. Разглядаючы музей перш за усё як навуковую ўстанову, Б. Брэжга падрабязна асвятляў фарміраванне і склад калекцый прыватных збіральных і музеяў, упершыню прывёў шэраг новых імёнаў. Аднак дадзеная праца не дазваляе прасачыць такога важнага кірунку музейнай дзейнасці, як работа з наведвальнікамі. Апошняя цалкам зразумела, калі ўлічыць, што кніга «Віцебскія музеі» была напісана ў кантэксце распрацоўкі аўтарам тэмы па гісторыі вывучэння старажытнасцей паўночнай Беларусі.

Праз год пасля кнігі Б. Брэжга ў Варшаве быў выдадзены даведнік Е. Хвалевіка¹², дзе побач з артыкуламі, прысвечанымі музейным і бібліятэчна-архіўным установам сусветнага значэння, у лапідарнай форме даецца гісторыя фарміравання буйнейшых збораў Беларусі. У выніку падрыхтоўкі X музейнага з'езда Польшчы, што праходзіў у

⁷ Васілевіч Я. Віцебскі дзяржаўны культурна-гістарычны музей // Віцебшчына. Віцебск, 1928. Т.2. С. 197-203.

⁸ Даўгяла З.І. Дакументы да гісторыі музея Г.Х.Татура ў Менску // Запіскі аддзела гуманітарных навук. Працы класу гісторыі. Мн., 1929. Т. 3. Кн. 8. С. 549-560.

⁹ Васілеўскі Д. Беларускае Вольна-Эканомічнае Таварыства//Наш край. 1927. № 12. С. 12- 17; Цыговіч С. 1863 год у Горы-Горках, 6. Магілёўскай губ. (Падзеі паўстання) // Запіскі аддзела гуманітарных навук...С. 217-340; Сташэўскі. Магілёўскае аддзяленне дзяржаўнага беларускага музея // Магілёўшчына. Магілёў, 1927. Т. I. С. 101-105.

¹⁰ Працы першага з'езду даследчыкаў беларускае архэалогіі і архэаграфіі. 17-18 студзеня 1926 году. Мн., 1926.

¹¹ Brezgo B. Muzea Witebskie. Warszawa, 1926.

¹² Chwalewik E. Zbiory polskie archiwa biblioteki gabinetu muzea i inne zbiory pamiatek przeszłości w ojczyźnie i obczyźnie. Warszawa, NCMXXVII. T. 1-2.

Вільне, з'явілася цікавая праца С. Лоранца¹³. Яна прапануе чытачу каштоўныя матэрыялы па гісторыі віленскіх музеяў, у фондах якіх перахоўвалася значная колькасць помнікаў беларускага паходжання.

У 30-я гг. у Заходняй Беларусі выйшла значная колькасць прац краязнаўчага характару, дзе ў той ці іншай ступені закраналіся пытанні фарміравання шматлікіх прыватных збораў¹⁴. Уводзячы ў навуковы ўжытак мноства раней невядомых матэрыялаў, большасць польскіх аўтараў прытрымлівалася погляду на Беларусь як на частку Польшчы. Яны ігнаравалі ўклад беларускага народа ў развіццё сваёй культуры, у тым ліку музейнай справы, як яе важнай складаючай часткі. Такім чынам, у канцы даваеннага перыяду, нягледзячы на з'яўленне некалькіх гісторыка-музейных даследаванняў, пытанне аб комплексным вывучэнні праблемы ў маштабах усёй краіны па-ранейшаму заставалася адкрытым.

У пасляваенны перыяд беларускія гісторыкі зноў звяртаюцца да распрацоўкі пытанняў гісторыі навукі і культуры. Пашыраецца крыніцазнаўчая база даследаванняў, у навуковы абарот уводзіцца вялікая колькасць раней невядомых архіўных матэрыялаў. У 1961 г. выйшла манаграфія В.К. Бандарчыка «Еўдакім Раманавіч Раманаў»¹⁵, дзе на падставе вялікага фактычнага матэрыялу прыведзены агляд навуковай дзейнасці славутага беларускага этнографа, фалькларыста і археолага. У працы не ставілася задача глыбокага вывучэння ані музеялагічных поглядаў Е.Р. Раманавы, ані яго практычнай музейнай дзейнасці. Тым не менш у ёй змяшчаецца шмат яскравых характарыстык Раманавы менавіта як музейнага дзеяча (у прыватнасці, мы знаходзім сведчанні аб яго інтэнсіўнай збіральніцкай працы, вынікам якой было адкрыццё царкоўна-археалагічных музеяў у Беларусі, а таксама фарміраванне фондаў беларускіх матэрыялаў у музеях абедзвюх расійскіх сталіц).

Даследаванню працэсу станаўлення археалагічнай навукі і гістарычнага краязнаўства ў Беларусі ў дарэвалюцыйны перыяд прысвечана манаграфія Л. В. Аляксеева (1996 г.)¹⁶, напісаная на аснове папярэдніх распрацовак аўтара. У іх пераважна на базе літаратурных крыніц і матэрыялаў перыядыкі пераканаўча паказаны ўклад калекцыянераў і першых музейных супрацоўнікаў у археалагічнае да-

¹³ Lorentz St. Rzut oka na Muzea Wileńskie. Wilno, 1934

¹⁴ Żmigrodzki J. Nowogródek i okolice. Wilno, 1931; Lorentz St. Wycieczki slonimskie. Slonim, 1933; Maliszewski E. Przewodnik po Gubermji Grodzieńskiej. Warszawa, 1919; Hedemann O. Historia Powiatu Braslawskiego. Wilno, 1930.

¹⁵ Бандарчык В.К. Еўдакім Раманавіч Раманаў. Мн., 1961.

¹⁶ Гл.: Алексеев Л.В. Археология и краеведение Беларуси. 16 в.-30-е гг. 20 в. Мн., 1996; яго ж. Очерки истории белорусской археологии и исторического краеведения до 60-х г. 19 в. // Сов. археология. 1967. № 4. С. 146-163; яго ж. Белорусская археология и историческое краеведение во второй половине 19-нач. 20 в. // Сов. археология. 1968. № 3. С. 85-100.

следаванне краю, абуджэнне грамадскай цікавасці да мінулага. Аўтар выявіў тэндэнцыю павелічэння колькасці музеяў у сувязі з пашырэннем археалагічных даследаванняў, іх ролю ў фарміраванні крыніцазнаўчага фонду археалагічнай навукі. Менш увагі ў нарысах нададзена ахоўным мерапрыемствам, што праводзіліся музеямі гістарычнага профілю, а таксама дэманстрацыі помнікаў старажытнасці, адкрытых вучонымі ў выніку раскопак.

Тэма, сфармуляваная Л. В. Аляксеевым, атрымала далейшую распрацоўку ў манаграфіі і шэрагу артыкулаў Г. А. Каханоўскага¹⁷. Галоўнай вартасцю гэтых прац з'яўляецца разнастайнасць прадстаўленага ў іх фактычнага матэрыялу, пераважна па гісторыі дарэвалюцыйнага прыватнага збіральніцтва, У артыкуле «Вытокі музейнай справы на Беларусі» аўтар спрабуе прааналізаваць матывы, якія рухалі першымі беларускімі збіральнікамі, сістэматызаваць крыніцы папаўнення іх збораў, прасачыць лёс сабраных каштоўнасцей. У прыватнасці, аўтар прыходзіць да высновы аб тым, што нясвіжскія зборы Радзівілаў былі «прафесійна арганізаваным першым на Беларусі музеем».

Зусім іншы характар мае артыкул В.Г. Анціпава¹⁸, які ўяўляе сабой адзіную спробу рэканструяваць працэс стварэння і навуковага выкарыстання першых беларускіх прыродазнаўчых збораў. Артыкул складаецца з трох частак, у якіх знаходзіцца падрабязны аналіз фарміравання батанічных садоў і калекцый музеяў Гродзенскай медыцынскай акадэміі, Горы-Горацкага земляробчага інстытута і ў маёнтку Вялікія Лётцы, які належаў вядомаму беларускаму батаніку У.У. Адамаву. Аднак абмежаванне В.Г. Анціпавым тэматычных рамак даследавання батанічнымі калекцыямі ўяўляецца штучным. Гэта прывяло да некалькі аднабаковага тлумачэння дзейнасці вышэйазначаных музеяў, якія вялі збор прыродазнаўчых матэрыялаў па шырокіх праграмах, што ўключалі побач з іншымі раздзеламі і батаніку.

Некалькі музеяў, існаваўшых на тэрыторыі Беларусі да першай сусветнай вайны, сталі аб'ектам даследавання супрацоўнікаў аддзела музеязнаўства Навукова-даследчага інстытута культуры (Масква). І.П. Іваніцкі¹⁹ на падставе багатых архіўных матэрыялаў выклаў абставіны ўзнікнення і першыя вынікі дзейнасці музея Горы-

---

¹⁷ Гл.: Каханоўскі Г.А. Археалогія і гістарычнае краязнаўства Беларусі ў 16-19 ст. Мн., 1984; яго ж. Збіральніцтва і ахова помнікаў у 18 ст. на Беларусі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1975. № 4. С. 44-45; яго ж. Старыя музеі // Бел. гіст. часоп. 1994. № 2. С. 79-86.

¹⁸ Антипов В.Г. Об истории создания ботанических коллекций в Белоруссии // Ботаника. Исследования. Мн., 1964. Вып. 6. С. 264-273.

¹⁹ Иваніцкі І.П. Сельскохозяйственные музеи в крепостной России (1765-1861 гг.) // Очерки истории музейного дела в России. М., 1960. С. 3-65.

Горацкага земляробчага інстытута. Першыя ў гістарыяграфіі звесткі аб музеі магілёўскага статыстычнага камітэта знаходзяцца ў нарысе Д.А. Равіковіч²⁰. Аналіз калекцый Віленскага музея старажытнасцей правёў А.М. Разгон²¹. Для нашага даследавання пералічаныя вышэй працы каштоўныя, перш за ўсё, сваім музеялагічным падыходам да распрацоўкі беларускіх гісторыка-музейных сюжэтаў. Аднак шэраг фактаў і высноў, прыведзеных іх аўтарамі, патрабуюць удакладненняў і дапаўненняў (апошніяе тычыцца трактоўкі абставін рэвізіі Віленскага музея старажытнасцей, значэння і лёсу сельскагаспадарчага музея ў Горы-Горках і інш.).

У заканчэнне гістарыяграфічнага агляду неабходна ўзгадаць невялікія па аб'ёме артыкулы Л. Клока, А. Падліпскага, В. Цыбулі, Т. Бліновай, М. Яніцкай, якія з'явіліся ў 80-я гг., а таксама надрукаваныя ў 90-я гг. матэрыялы музейных канферэнцый, у якіх да распрацоўкі гісторыка-музейнай тэматыкі звяртаюцца беларускія музейныя практыкі²².

Такім чынам, асобнымі даследчыкамі і раней рабіліся спробы разгледзець некаторыя аспекты гісторыі музеяў Беларусі. Аднак комплекснага навуковага аналізу разглядаемай праблемы ў папярэднія гады праведзена не было. Тлумачыцца гэта тым, што і ў пасляваенныя гады беларуская гістарыяграфія не змагла цалкам пераадолець тэрцыю, зададзеную ёй афіцыйнымі ідэолагамі ў дачыненні дарэвалюцыйнай культуры яшчэ ў 30-я гг.

Метадалагічнай асновай даследавання з'явілася канцэптуальнае разуменне музея як сацыяльнага інстытута, які сярод іншых інстытутаў (навуковых, выхаваўчых, культурных) займае асаблівае месца, што тлумачыцца спецыфікай патрабаванняў да музея з боку грамадства. Праца абавіраецца на грунтоўна распрацаваныя ў айчынай і замежнай гістарыяграфіі генетычны, параўнальны і тыпалагічны метады, якія дазваляюць комплексна вывучаць гісторыка-

---

²⁰ Равіковіч Д.А. Музеи местного края во второй половине 19-начале 20 века (1861- 1917 гг.) // Очерки истории...С. 145-223.

²¹ Разгон А.М. Исторические музеи России (с начала 18 века до 1861 г.)//Очерки истории музейного дела в СССР. М., 1963. С. 189-275.

²² Клок А.Д. Магілёўскі музей // Энцикл. літ. і мастацтва Беларусі. Мн., 1986. Т. 3. С. 368; яго ж. Мінскі царкоўна-археалагічны музей // Энциклапедыя ...Т. 3. С. 621; Падліпскі А. Буйнейшы калекцыянер // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1986. № 4. С. 14-15; яго ж. Яны былі першыя // Літ. і мастацтва. 1969. 15 жн.; Цыбуля В. Прыватныя бібліятэкі, архівы, музеі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1982. № 3. С. 36-38; Блінова Т. Езуіцкі музей у Полацку II Мастацтва. 1993. № 3. С. 59-62; Яніцкая М. Што напаткала «Сапязанскі збор» // Мастацтва. 1996. № 3. С. 49-64; Кандрацьева А.Ф. 3 гісторыі музейнай справы ў Магілёве // Гісторыя беларускага Падняпроўя. Матэрыялы навуц. канф. 13-14 лістап. 1997 г. Магілёў, 1999. С. 3-20; Ігнатовіч Ф. І. Музей натуральнай гісторыі Гродзенскай медычнай акадэміі // Краязнаўчыя запіскі: 36. артыкулаў да 75-годдзя заснавання ГДГАМ. Гродна, 1995. С. 81-85; Хмяльніцкая Л. Віцебскае старажытнасцовішча: епархіяльны музей або ўніяцкі збор? // Беларуска-руское культурнае ўзаемадзеянне канца XIX - пачатку XX ст.: Матэрыялы навуц. канф., прысвечаныя 150-годдзю з дня нараджэння І. Я. Рэпіна і 100-годдзю знаходжання мастака на Беларусі. Віцебск, 1995. С. 55-63.

культурныя працэсы ў іх абумоўленасці эканамічнымі і сацыяльна-палітычнымі фактарамі, грамадскім жыццём у цэлым.

Важную групу апублікаваных першакрыніц складаюць апісанні музеяў і прыватных калекцый, якія пакінулі падарожнікі. У іх паказаны не толькі змест прыватных збораў і музейных экспазіцый, але часам і характарыстыка дзейнасці іх стваральнікаў. Абмежаванасць архіўных матэрыялаў па прыватным збіральніцтве надае асаблівую важнасць гэтай групе першакрыніц.

У якасці крыніц аўтар імкнецца прыцягнуць дарэвалюцыйную перыёдыку. Каштоўныя звесткі знаходзяцца ў губернскіх і епархіяльных ведамасцях, «Записках Северо-Западного отдела Императорского Русского географического общества», газетах «Виленский вестник», «Минский листок», «Северо-Западная жизнь», «Atheneum», «Biblioteka Warszawska», «Tygodnik Ilustrowany», «Rubon», «Kraj» і інш. Асаблівае значэнне маюць перыядычныя выданні ўстаноў, у падпарадкаванні якіх знаходзіліся музеі Беларусі: «Miesiecznik Polocki», «Записки Горы-Горецкого земледельческого института», «Записки Виленской Археологической комиссии», «Минская старина», «Полоцко-Витебская старина», «Известия минского общества любителей естествознания, этнографии и археологии», «Педагогическое дело», «Litwa i Rus», «Народное образование в Виленском учебном округе», «Вестники...» земств.

У працы выкарыстаны дадзеныя аб стане музеяў, надрукаваныя ў справаздачах статыстычных камітэтаў, праваслаўных брацтваў, гімназій, земстваў і навуковых таварыстваў. Важнай крыніцай з'яўляюцца музейныя каталогі і пуцэвадзіцелі, а таксама даведачныя кнігі для калекцыянераў.

Багаты фактычны матэрыял выяўлены ў айчынных і замежных архівах. Каштоўныя дакументы, якія раскрываюць дзейнасць музеяў, знаходзяцца ў фондах цэнтральнага і губернскіх статыстычных камітэтаў, Віленскай Археалагічнай камісіі, міністэрстве дзяржаўных маёмасцей, Віцебскай вучонай архіўнай камісіі, Віленскага таварыства аматараў навук. Агульную карціну прыватнага збіральніцтва на Беларусі дапамагаюць складзі фамільны фонд Радзівілаў, асабістыя фонды М.В. Калачова, Е.Р. Раманава, Г.Х. Татура, А.Р. Брадоўскага, а таксама перапіска К.П. Тышкевіча, А.К. Кіркора і А.К. Ельскага. Пералічаныя фонды перахоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (НГАБ), Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Гродне (НГАБ у Гродне), Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве (РДГА), Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы (ДГАЛ), Адзеле рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі навук Літвы (АР ЦБ АН Л), Адзеле рукапісаў бібліятэкі Вільнюскага універсітэта (АР БВУ).

Глава I ПРЫВАТНАЕ ЗБІРАЛЬНІЦТВА

Культурны кантэкст сярэдневякоўя вызначыў пачаткі музейнай справы ў Беларусі ў выглядзе прыватнага збіральніцтва. Спасылаючыся на агульнаеўрапейскі характар гэтага працэсу, вядомы польскі музеалаг З. Жыгульскі піша: «механізм узнікнення ў Еўропе калекцый і пачатковых форм музейнай справы быў паўсюль аднолькавы. Калекцыі узнікалі там, дзе былі грашовыя сродкі і жаданне калекцыяніраваць...»²³.

Першымі збіральнікамі рухала пачуццё прэстыжу, імкненне ўмацаваць сваё грамадскае становішча. Усходнеславянскія князі стваралі калекцыі, на складанне якіх выдаткоўваліся велізарныя грашовыя сродкі. Прадстаўнікамі феадальных вярхоў былі створаны вялікія зборы мастацкіх і гістарычных каштоўнасцей, якія складалі культурнае багацце рэгіёна. У некаторых з іх выразна прасочвалася музейнае ядро - калекцыі і групы прадметаў, якім надавалася эстэтычнае або пазнавальнае значэнне.

Маюцца ўскосныя сведчанні аб існаванні ўжо ў XIII ст. у сталіцах усходнеўрапейскіх княстваў скарбніц, якія выконвалі перш за ўсё эканамічную функцыю. На працягу многіх стагоддзяў падобныя скарбніцы былі неабходным атрыбутам княжацкай рэзідэнцыі і з'яўляліся адначасова адным з сімвалаў улады. Мяркуюцца, што на беларускіх землях найбагацейшая скарбніца ў гэты перыяд існавала ў Полацку - горадзе, які выконваў у XI-XIII ст. ролю важнага эканамічнага і палітычнага цэнтра Усходняй Еўропы (сюды збіраліся на раду, прыносілі ахвяры багам, звозілі даніну, гандлявалі).

Зборы прадметаў, што перахоўваліся ў сярэдневяковых цэрквах, мелі ў меншай ступені эканамічны і ў большай ступені ідэалагічны характар. У іх складзе былі многія рэліквіі, якія карысталіся павагай вернікаў і звязваліся з імёнамі Хрыста, Маці Божай, апосталаў, святых і пакутнікаў. Большасць рэліквій упрыгожвалі золатам, срэбрам і каштоўнымі камянямі. У храмах захоўвалі таксама рукапісы ў памастацку вырабленых вокладках, дарагія ўсходнія тканіны.

Так, вядомая беларуская асветніца Ефрасіння Полацкая разам са складаннем царкоўных акафістаў і перапісаннем кніг клапацілася пра мастацка-рэліквійнае напаўненне заснаваных ёю храмаў. Яна вырашыла ўпрыгожыць Багародзіцкі мужчынскі манастыр абразам Маці Божай Эфескай - адным з трох абразоў які ў адпаведнасці з хрысціянскім паданнем евангеліст Лука напісаў з Дзевы Марыі. На-

²³ Zygulski Z. Muzea na świecie. Wstęp do muzealnictwa. Warszawa, 1982. S. 33.

мер Ефрасінні дапамаглі ажыццявіць візантыйскі імператар Мануіл Комнін і патрыярх Лука Хрысаверг, і неўзабаве абраз Маці Боскай быў дастаўлены з Эфеса ў Полацк. Ефрасіння ж «...внесше в церковь святей богородицы и постави ю... и украси ю златом и каменнем многоценным»²⁴. Пабудаваная па загаду Ефрасінні Полацкай Спаса-Прэабражэнская царква таксама захоўвала ў сваёй рызніцы вельмі каштоўныя дарункі. Калі Звеніслава, сястра Ефрасінні, прыняла па навучанню апошняй манаства, то, прыйшоўшы ў манастыр, ахвяравала туды свой пасаг, «...принесе всю свою утварь златую и порты многоценные»²⁵.

Нарэшце, нельга абмысліць маўчаннем такі шэдэўр беларускага дэкара- тыўна-прыкладнога мастацтва, як крыж, зроблены ў 1161 г. полацкім майстрам Лазарам Богшам для Спасакага манастыра. Крыж выконваў ролю рэлікварыя для захоўвання атрыманых Ефрасінняй з Іерусаліма і Канстанцінопаля хрысціянскіх святынь - кропляў крыві Ісуса Хрыста, частак крыжа гасподня, камня ад гроба Багародзіцы, частак мошчаў св. Панцеляймона і св. Стэфана і інш. Падобныя рэлікварыі былі даволі распаўсюджаны ў сярэднявечнай Еўропе не толькі сярод прадстаўнікоў царквы, але і сярод свецкіх арыстакратаў. Рэлікварыі - пераносныя сасуды для перахоўвання рэліквій - разглядаліся як найбольш каштоўнае ўпрыгожванне пакоя дамы, даспеха рыцара, параднай залы караля.

Калі пачатак збіральніцтва, а дакладней, працэс назапашвання прадметаў музейнага характару на полацкіх землях прасочваецца фрагментарна, то факт існавання скарбніцы Вялікага княства Літоўскага пакінуў у гістарыяграфіі больш глыбокі след. Скарбніца змяшчала архіў Вялікага княства Літоўскага, канцылярскія кнігі, найважнейшыя дзяржаўныя дакументы, ваенныя трафеі, падарункі, іншыя каштоўныя прадметы. Адначасова яна выконвала функцыі галоўнага арсенала. Да сярэдзіны XVI ст. скарбніцай, якая была пчыльна звязана з вялікакняжацкай канцылярыяй, загадваў непасрэдна канцлер. Пасля гэтых абавязкі пачаў выконваць падскарбій земскі.

Натуральна, што ўзнікненне скарбніцы Вялікага княства Літоўскага не было адзначана ніякім асаблівым актам. Таму нам цяжка ўстанавіць з поўнай дакладнасцю дату яго ўзнікнення (гэтак жа, як і даты ўзнікнення падобных збораў у Вене, Дрэздэне ці Лондане). Умоўным зыходным пунктам даводзіцца ўзяць апошнія дзесяцігоддзі жыцця Міндоўга (сяр. XIII ст.). Яго багацейшая

²⁴ Житие блаженны Еуфросинии, игумнии Вседержителя святого Спаса во граде в Полоцке // Хрестоматия па старажытнай беларускай літаратуры. Мн., 1959. С. 77.

²⁵ Там жа. С. 75.

скарбніца, якая знаходзілася ў тагачаснай сталіцы княства Наваградку, у той час ужо багатым і мнагалюдным горадзе, з'яўлялася важным сродкам дзяржаўнай палітыкі.

Так, у час важных перамоў з магістрам А. Сцырландам апошні «асляпіў свае вочы золатам Міндоўга»²⁶. Не менш важную ролю княжацкае срэбра адыграла ў палітычнай ізаляцыі Таўцівіла. Нарэшце, пасля атрымання Міндоўгам тытула караля скарбніцу ўзбагацілі дзве кароны (яго і жонкі Марфы), упрыгожаныя каштоўнымі камянямі.

Пасля перанясення сталіцы Вялікага княства Літоўскага ў Вільню і будаўніцтва ў горадзе княжацкай рэзідэнцыі тут канцэнтруюцца значныя матэрыяльныя і мастацкія каштоўнасці. Сваёй апагея гэты працэс дасягнуў пры Вітаўце, калі княства пераўтварылася ў буйнейшую дзяржаву Усходняй Еўропы. У вялікакняжацкую рэзідэнцыю сцякаліся дарункі, даніна, ваенныя трафеі з заваяваных зямель і тых, што знаходзіліся ў васальнай залежнасці. У 1362 г. Альгерд пасля перамогі пад Сінімі Водамі захапіў шмат цудоўных трафеяў у Херсанэсе. А ў 1427 г. Вітаўт так апісваў магістру сваё наведванне Разанскай зямлі: «Нас сустрэлі вялікія герцагі зямель, якія тут называюцца вялікімі князямі, разанскі, перыяслаўскі, пронскі, новасільскі... і абяцалі нам вернасць, паслухмянасць... Прымалі нас з вялікай пашанай і дарылі золата, срэбра, коней, шаблі...»²⁷.

Няменшыя каштоўнасці паступалі ў скарбніцу з Тэўтонскага ордэна, у прыватнасці ў якасці выкупу за ваеннапалонных. У 1398 г., у час сустрэчы Вітаўта з магістрам ордэна К. фон Юнгінгенам, крыжакі ўразілі вялікага князя шчодрымі падарункамі - залатымі даспехамі, конямі, лоўчымі сокалам і да т. п. А праз тры гады жыхары Дынабурга выйшлі да асадзіўшага горад Вітаўта «...з узнятымі крыжамі і дарункамі»²⁸. Падобныя прыклады можна прыводзіць і далей.

Адным з тых, каму ў 1397 г. давялося ўбачыць частку скарбніцы вялікіх князёў літоўскіх, быў пасол Тэўтонскага ордэна Кібурт. Пасля прыёму ў троннай зале Верхняга замка Вітаўт запрасіў пасольства ў залу для прыватных аўдыенцый Паводле слоў тэўтонскага пасла, яна ўяўляла сабою «...вельмі прасторны пакой, які ўвесь быў абабіты шыкоўнымі ўсходнімі дыванамі. Пасярод пакоя стаяў вялікі стол, таксама накрыты каштоўным дываном; на стале знаходзілася вызлачанае распяцце, цудоўная карона, меч і залатое бэрла. На пярэдняй сцяне была прыладжана выява Маці Божай, вылітая з золата і срэбра; перад

²⁶ Хроника Быховца. М., 1966. С. 42.

²⁷ Барбашен А. Витовт последние двадцать лет княжения. Спб., 1891. С. 164.

²⁸ Даугош Я. Грюнвальдская битва. М.; Л., 1962. С. 36.

выявай гарэла крышталёвая лампада, якая вісела на залатым ланцужку»²⁹. Акрамя Верхняга замка, у Вільні гасцям князя паказвалі звярынец.

Апісваемы збор панёс значныя страты пасля шлюбу вялікага князя Ягайлы. Па ўмовах шлюбнага дагавору ён абавязаўся выплаціць адступное былому жаніху Ядвігі ў памеры 200 тыс. чырвонцаў, а таксама перавесці з Вільні ў Кракаў скарбніцу свайго бацькі і дзеда. Апошняй умове палякі надавалі сімвалічны сэнс - у абмен на польскую карону Ягайла аддаваў у сталіцу Польшчы адзін з найважнейшых сімвалаў дзяржаўнасці Вялікага княства Літоўскага. У наступныя гады скарбніца княства папаўнялася эпізадычна.

Некаторае ажыўленне ў яе папаўненні назіраецца ў пачатку XVI ст., у гады княжання Аляксандра. Звязана гэта было не з ваеннымі поспехамі князя, а з яго адукаванасцю і любоўю да мастацтва. Аляксандр быў выдатна адукаваны, дасканала валодаў некалькімі мовамі, чытаў працы грэчаскіх і рымскіх філосафаў. У княжацкай рэзідэнцыі з'яўляюцца новыя карціны, скульптуры, ювелірныя вырабы, рукапісныя кнігі. Пасля падпісання Люблінскай уніі 1569 г. значэнне скарбніцы Вялікага княства Літоўскага як буйнейшага ў краіне гісторыка-мастацкага збору канчаткова падае. Але культурная дзейнасць Аляксандра зрабілася аб'ектам пераймання ў арыстакратычных колах княства, перш за ўсё сярод бліжэйшых сяброў вялікага князя - Канстанціна Астрожскага, Міхала Глінскага, Альбрэхта Гаштольда, Януша Радзівіла Барадача.

Адзін з нашчадкаў апошняга, Мікалай Радзівіл Чорны (1515-1565), залажыў у Нясвіжскім замку збор, які быў найбольш багатым у Вялікім княстве Літоўскім на працягу наступных двух стагоддзяў³⁰. Мікалай сябраваў з аматарам мастацтва і збіральнікам - каралём і вялікім князем Жыгімонтам Аўгустай і часта аглядаў яго вавельскі збор, які складаўся з 350 фламандскіх габеленаў і дзесяткаў скульптур. У 1547 і 1553 гг. ён здзейсніў падарожжы ў Вену і Аўгсбург, дзе мог азнаёміцца з багацейшымі зборамі Габсбургаў. Жонка Мікалая Чорнага, Альжбета Шыдла- вецкая, працягваючы традыцыі свайго бацькі, вядомага польскага мецэната, запрашала ў Нясвіж вядомых паэтаў і мастакоў, музыкантаў і вучоных. Ужо ў гэты час Нясвіж займае статус другой сталіцы Вялікага княства Літоўскага. Тады ж Мікалай Чорны паклаў пачатак нясвіжскаму збору, заснаваўшы нумізматычны кабінет, а таксама загадаў адбіць медаль са сваёй

²⁹ Дневник посольства главного начальника госпиталей Тевтонского ордена графа Конрада Кибурга к великому князю литовскому Витовту // Записки имп. Новороссийского университета. Одесса, 1868. Т. 2. Вып. I. С. 32.

³⁰ Danilewicz J. O medalach radziwittowskich i o gabinetach nieświeżskim i charkowskim. Psk., 1830. S. 4.

выявай, які папоўніў калекцыю. На працягу XVII і XVIII ст. гэта калекцыя папаўнялася эпізодычна і да 1812 г. агульная колькасць манет і медалёў у ёй дасягнула 13 252³¹.

Мецэнацкія захапленні бацькі пераняў яго сын Мікалай Крыштаф па мянушцы Сіротка (1549-1616). Мікалай Крыштаф вучыўся ў Страсбургскім універсітэце, падарожнічаў па Францыі, Аўстрыі, Італіі, дзе пазнаёміўся з папам рымскім Грыгорыем XIII і венецыянскім дожам Нікола дэ Понтэ - заўзятымі калекцыянерамі і мецэнатамі. Па вяртанні ў Нясвіж Мікалай Крыштаф заняўся асветніцтвам і мецэнацтвам, а таксама дабраўладкаваннем сваёй рэзідэнцыі. Януш Радзівіл прасіў сваіх сваякоў у лістах, каб дасылалі ў «кунсткамеру» яго бацькі, гетмана Крыштафа, розныя цікавыя рэчы. Вядомы ён сваім удзелам у стварэнні ў аўстрыйскім замку Амбрас Пантэона славы - першага ў Еўропе ваенна-гістарычнага музея.

У 1616 г. у Нясвіжы завяршылася будаўніцтва мураванага замка па праекце запрошанага Сіроткам славутага архітэктара Яна Марыі Бернардоні, дзе размясцілася калекцыя карцін. Гэта калекцыя абавязана сваім з'яўленнем Албрэхту Уладзіславу Радзівілу - сыну Сіроткі, які ў 30-50-я гг. трымаў у замку шэраг мастакоў, якія стваралі галерэю партрэтаў Радзівілаў і іншых славутых асоб. Яе апісанне пакінуў вядомы беларускі паэт і краязнаўца Ул. Сыракомля, які наведваў замак у сярэдзіне XIX ст.³² Спасылаючыся на інвентар 1770 г., ён узгадвае 984 карціны, выкананыя на палатне і дрэве. Ул. Сыракомля лічыў, што многія з іх уяўлялі цікаvasць не толькі як творы мастацтва, але і своеасаблівыя крыніцы, якія адлюстроўваюць гістарычных асоб і падзеі. У Каралеўскай зале знаходзіліся партрэты Івана Жажлівага, Карла XII, Аўгуста II, Вітаўта, цвярскага князя Міхаіла і інш.; у Гетманскай зале - партрэты гетманаў вялікакняжацкіх і каронных, у т. л. выявы саміх Радзівілаў. Былі ў замку палотны з гістарычнымі сюжэтамі. Асобныя карціны належалі пэндзлю мастакоў італьянскай і фламандскай школ, іншыя былі напісаны мясцовымі аўтарамі - бацькам і сынам Гескімі, І. Шрэтэрам, Я. Дамелем.

Акрамя мастацкіх твораў інтэр'ер упрыгожвалі каштоўныя скульптуры, шпалеры, дываны, залататканыя слуцкія паясы, а таксама васковыя фігуры.

У нясвіжскай рэзідэнцыі меўся закладзены Сіроткам спецыяльна абсталяваны арсенал, дзе ў адпаведнасці з замкавым інвентаром 1765 г. захоўвалася вялікая колькасць халоднай і агнястрэльнай зброі, а

³¹ Там жа ... С. 2.

³² Wędrowki po moich nigdyś okolicach. Wspomnienia, studja historyczne i obyczajowe przez Władysława Syrokomle. Wilno, 1853. S. 81-83.

таксама вайсковы рыштунак, які меў вялікую мастацкую каштоўнасць. Акрамя таго там знаходзіліся гарматы з арыгінальнымі назвамі: «Папугай», «Гідра», «Цэрбер» і афарыстычнымі надпісамі на ствалах. Найбольшая, датаваная 1600 г., была адліта непасрэдна ў нявіжскай людвісарні

Г. Молзэра, іншыя - выраблены майстрамі заходнееўрапейскіх краін³³.

Спецыяльнае памяшканне ў замку было адведзена пад сховішча старажытнасцей (т. зв. «скарбец»), дзе знаходзіліся гетманскія булавы, маршальскія жэзлы, меч, падараваны Радзівілам папам Інакенціем XI, калекцыя пячатак, пярсцёнкаў, асабістыя рэчы магнатаў Сабескіх, Віш-нявецкіх і інш. Існаваў таксама і «патаемны скарбец», пра які ведалі толькі гаспадары замка і іх давераныя асобы³⁴.

Паводле сцвярджэння нашчадкаў Радзівілаў, у 1551 г. быў заснаваны нявіжскі архіў, каалі кароль Жыгімонт II выдаў Мікалаю Чорнаму прывілей (на думку шэрагу сучасных беларускіх і польскіх даследчыкаў, ён з'яўляецца фальсіфікатам) на захаванне дзяржаўных актаў Вялікага княства Літоўскага, якія дагэтуль захоўваліся ў Вільне.

У хуткім часе пасля заснавання архіва быў пакладзены пачатак стварэнню бібліятэкі, якая, па сведчаннях сучаснікаў была адной з лепшых у Рэчы Паспалітай. Да 1770 г. яна налічвала каля 20 тыс. тамоў кніг і мноства рукапісаў³⁵.

Крыніцы папаўнення радзівілаўскіх калекцый былі разнастайныя. У наваколлі Нявіжа працавалі майстэрні мастацкага ліцця, фаянсавая мануфактура, была наладжана вытворчасць слуцкіх паясоў. Некаторыя прадметы тым ці іншым шляхам траплялі ў збор з замкаў мясцовых магнатаў і з-за мяжы.

Па сваім характары нявіжскі збор быў закрыты. Аглядаць яго мелі права толькі некаторыя прадстаўнікі феадальнай знаці Рэчы Паспалітай і высокія замежныя госці. Трэба адзначыць, што ў адпаведнасці з агульнымі заканамернасцям і культурнага развіцця еўрапейскіх краін, пасля ўтварэння нацыянальных дзяржаў падобныя зборы кляліся ў аснову нацыянальных публічных музеяў. Аднак з-за неспрыяльных палітычных абставін, перш за ўсё барацьбы за беларускія землі, якая ў той або іншай форме вялася паміж Расіяй і Польшчай на працягу стагоддзяў, у Беларусі гэтага не адбылося.

³³ НГАБ, ф. 694, воп. 2, адз. хр. 95, арк. 96.

³⁴ Chwalewik E. Zbiory polskie ... -Т. 2. S. 10.

³⁵ Там жа.

Пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 г. генерал-аншэф А.І. Бібікаў вывез архіў і бібліятэку з Нясвіжа ў Пецярбург³⁶. Да 1842 г. усё трымалася ў кладовых Акадэміі навук нераспакаваным, а пасля складання каталога было падзелена паміж Акадэміяй навук, Духоўнай Акадэміяй і Маскоўскім універсітэтам³⁷.

9 студзеня 1813 г. адмірал П. В. Чычагаў аддаў распараджэнне адправіць у Маскву прадметы нясвіжскіх калекцый «з ліку здабыччай узятых... ад непрыяцеля³⁸ ў Нясвіжы»³⁹. Найбольш каштоўныя калекцыі, ацэненыя ў 10 мн злотых былі адпраўлены ў распараджэнне начальніка майстэрні і Збраёвай палаты П.С. Валуева, а таксама ва Успенскі сабор. Нумізматычны кабінет быў перададзены ў Харкаўскі універсітэт. Інтэндант нясвіжскага палаца А. Бургельскі пасля катаванняў здолеў схаваць ад сквапнага генерала Тучкова толькі некалькі пудоў сталовага срэбра, а таксама частку партрэтаў з Гетманскай залы. Пасля гэтых рэквізіцыі нягледзячы на асобныя спробы ў пачатку ХХ ст.⁴⁰, нясвіжскі збор аднавіць у папярэднім аб'ёме ўжо не ўдалося.

Падобным да нясвіжскага па складзе, характары і крыніцах папаўнення быў збор вядомага магнацкага роду Сапегаў, таксама дасягнуўшы росквіту да сярэдзіны XVII ст. Заснавальнікам збору лічыцца Леў Сапега (1557-1633) - буйнейшы дзяржаўны дзеяч Рэчы Паспалітай, складальнік Статута Вялікага княства Літоўскага. Атрымаўшы выдатную адукацыю за мяжой, ён прысвячаў вольны ад дзяржаўнай службы час вывучэнню гісторыі, філасофіі, юрыспрудэнцыі. Энергічны і мэтанакіраваны чалавек, Л. Сапега здолеў сабраць у сваім Ружанскім палацы велізарную бібліятэку, значна павялічаную яго сынам Казімірам.

Акрамя таго, у адпаведнасці з інвентарам Ружанскага палаца 1793 г., у двух яго асобных пакоях змяшчалася збраёўня, якая налічвала звыш 150 адзінак зброі, вырабленай у розных еўрапейскіх краінах і на ўсходзе. Некаторыя ўзоры (шаблі, бердышы, булавы, мушкеты, пісталеты і інш.) былі інкруставаны каштоўнымі металамі⁴¹. Там, у прыватнасці, перахоўвалася зброя і рыштунак гетманаў Льва, Паўла і Казіміра, палаш падканцлера літоўскага Леона Казіміра, якім ён пад Зборавам і Берасцечкам біўся з казакамі Б. Хмяльніцкага,

³⁶ Опыт о библиотеке и кабинете редкостей и истории натуральной Санктпетербургской Императорской Академии Наук, изданный на французском языке Иоганом Бакмейстером, подбиблиотекарем Академии Наук на российский язык переведенный Василием Костыговым. Спб., 1779. С. 43.

³⁷ Старчевский А.В. Воспоминания старого литератора // Ист. вестник. 1888. Т. XXXI. Октябрь. С. 98.

³⁸ Дамінік Радзівіл са сваім атрадам удзельнічаў у вайне 1812 г. па баку Напаеона.

³⁹ Алухтин В.Р. Сердце России первопрестольная столица Москва и Московская губ. в Отечественную войну. Очерки и архивные материалы. М., 1912. С. 58.

⁴⁰ НГАБ, ф. 694, воп. 3, адз. зах. 1165, арк. 1.

⁴¹ Там жа, ф. 1928, воп. 1, адз. зах. 210, арк. 17.

шпага канцлера Аляксандра ў каралавай аправе, аўгустоўка Францішка Сапегі з касцюшкаўскіх часоў, шатры, захопленыя пад Венай.

Значнай была нумізматычная калекцыя Сапегі, якая налічвала 1125 адзінак. Да яе далучалася калекцыя пячатак, а таксама ўзоры мінералаў⁴². Прадметам гонару ўладальнікаў Ружанскага палаца была падборка старажытных гравюр і жывапісных палотны. Інтэр'еры залаў упрыгожвалі мазаікі, скульптура, прадметы дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Многія з іх былі мясцовай вытворчасці – ружанскія майстры славіліся вытворчасцю сукна, дываноў, шпалер, мастацкіх паясоў і многіх іншых вырабаў.

У палацавым «скарбцы» захоўваліся найбольш каштоўныя з пункту гледжання ўладальнікаў прадметы: старажытнае залатое шыццё, родавыя гербы, манускрыпты, абразы, разнастайныя мемарыяльныя рэчы⁴³. Але найперш кідаліся ў вочы старажытныя крышталёвыя кубкі – «Іван» і «Іваніха», якія перахоўваліся пад замком і выносіліся пад гукі музыкі і гарматныя стрэлы пры вітанні караля, а таксама дванаццаць вылітых з срэбра міфалагічных фігур, што былі вышынёй, больш як па локаць. У тым жа скарбцы перахоўвалася рэгалія ордэна Беззаганнага Зачацця Дзевы Марыі. Рэгалію вызначыў, а потым перадаў Леону Казіміру Сапегу, падканцлеру літоўскаму, Уладзіслаў IV, але сейм 1637 г. яе не зацвердзіў.

У канцы XVIII ст. Аляксандр Сапега перанёс сваю рэзідэнцыю ў мястэчка Дзярэчын, куды былі перавезены калекцыі і бібліятэка. Наступны ўладальнік Дзярэчына – Францішак, вядомы як патрыёт і адзін з найбольш адукаваных людзей свайго часу, стварае новы збор жывапісу. У дзярэчынскай галерэі можна было ўбачыць работы Ф. Франчя (славутая Мадонна, экспануемая ў Эрмітажы), Пётра дэла Векія (знакамітая кампазіцыя пад назвай «Чарадзей і чарадзейка»), П. Веранезе, Ляфранка і іншых італьянцаў, некалькі французцаў – Дж. Кало, Бургіньён і К.Ж. Вернэ, а асабліва галандскіх майстроў, такіх як Г. Метсю, С. і Я. Рэйсдаляў, Ван дэр Меера, Куіпа, Нетшэра, Пінакера і інш. Частка гэтых работ прыйшла ў якасці ласага жонкі Францішка, П. Пагоцкай, іншыя трапілі ў Дзярэчын дзякуючы Вялікай Французскай рэвалюцыі, якая раскідала па Еўропе мастацкія скарбы, назапашаныя французскімі арыстакратамі на працягу стагоддзяў (вядома, што ў дзярэчынскім палацы пэўны час жылі сем'і французскіх арыстакратаў, якія хаваліся ад рэвалюцыйнага тэрору).

---

⁴² Там жа, арк. 9.

⁴³ Там жа, арк. 21.

У хуткім часе у выніку секвестрацыі мастацкіх і іншых збораў шляхты, якая мела дачыненне да паўстання 1831 г., «сапежанскі збор» быў адпраўлены ў Эрмітаж і Акадэмію мастацтваў ў Пецяярбург, у т. л. больш за 300 карцін, дзесяткі мармуровых статуі, некаторыя з якіх упрыгожваюць Летні сад, а таксама 48 мазаік. Калекцыя старажытнай зброі і даспехаў трапіла ў Маскву. Забралі нават тое, што Сапегі схавалі ў суседніх Юндзілавічах, даведаўшыся аб тым праз катаванні дзярэчынскага інтэнданта. Кнігі і дакументы перадалі з Дзярэчына ў Гродзенскую палату дзяржаўных маёмасцей, рэштку калекцыі прадалі з малатка дробным гандлярам⁴⁴. Сярод іншага там былі бронзавая скульптура эпохі барока, прывілеі, напісаныя яшчэ да першага хрышчэння паганскай Літвы, лісты да Сапегаў, пісаныя папамі, царамі, каралямі⁴⁵.

Прыклад Радзівілаў і Сапегаў прывабліваў магнацкія роды Хадкевічаў, Астрожскіх, Солтанаў Лапацінскіх, Прозараў, Друцкіх-Любецкіх і інш. Можна меркаваць, што іх зборы не нашмат саступалі па багаццю вышэйзгаданым, нават калі яны тысячную частку сваіх прыбыткаў выдаткоўвалі на набыццё мастацкіх і гістарычных каштоўнасцей (напрыклад, гадавы даход вялікага гетмана літоўскага Канстанціна Астрожскага складаў 11 млн золтых). Характэрнымі рысамі, уласцівымі ўсім гэтым зборам, былі: універсальны характар, які непазбежна прыводзіў да фрагментарнасці калекцыі; хістка мяжа паміж калекцыйнымі рэчамі і прадметамі інтэр'ера; амаль поўная сацыяльная ізаляванасць. Тым не менш, нягледзячы на ўсю абмежаванасць дзейнасці магнатаў-збіральнікаў яны адыгралі вялікую ролю ў справе захавання помнікаў гісторыі і культуры Беларусі, далі штуршок развіццю музейнай справы на тэрыторыі краю.

У другой палове XVIII ст. на беларускіх землях, як і ва ўсёй Рэчы Паспалітай, распаўсюджвалася асветніцкая ідэалогія, буржуазная па сваім аб'ектыўным змесце. Ідэі Асветніцтва, станаўленню якіх у значнай ступені спрыялі адкрыцці прыродазнаўства, заваёўвалі ўсё больш розумаў. Побач з філасофіяй, літаратурай, мастацтвам асветніцкія ідэі знайшлі сваё адлюстраванне і ў музейнай справе. Важную ролю ў іх распаўсюджванні адыгралі калекцыі Храптовічаў Ябланоўскіх, Тызенгаўзаў і інш., якія значна адрозніваліся ад замкавых магнацкіх збораў З'яўляючыся своеасаблівымі асяродкамі культуры і навукі, гэтыя калекцыі кніг і дакументаў, прадметаў мастацтва і натуральнай гісторыі прыцягвалі ўвагу адукаванай часткі грамадства.

⁴⁴ Иконников В.С. Опыт русской историографии ... Т. 1. Кн. 2. С. 1237.

⁴⁵ Патоцкі А. Успаміны пра тышквічаву Свіслач, Дзярэчын і Ружану. Мн., 1997. С. 150.

У гэтай сувязі трэба спыніцца на збіральніцкай дзейнасці Іахіма Храптовіча (1729-1812), высокаадукаванага чалавека, адыграўшага прыкметную ролю ў палітычным жыцці Вялікага княства Літоўскага. Атрымаўшы адукацыю ў Вільні і Германіі, І. Храптовіч займаў пасады дыпламатычнага пасланніка ў Парыжы і Вене, маршала галоўнага трыбунала, канцлера. Ён актыўна ўдзельнічаў у адкрыцці шэрагу школ, спрабаваў змяніць вядзенне фальваркавай гаспадаркі, быў адным з заснавальнікаў «Таварыства сяброў навук» у Варшаве. Але галоўным захапленнем І. Храптовіча было калекцыяніраванне кнігі рукапісаў, якім ён займаўся ўсё жыццё.

Увесь верхні паверх палаца Храптовічаў у Шчорсах уяўляў спецыяльна абсталяванае памяшканне для бібліятэкі, у якой налічвалася каля 20 тыс. кніг. Кнігі былі размешчаны на трох галерэях, утвараючых амфітэатр, па якім можна было лёгка перамяшчацца. У цэнтры памяшкання знаходзіўся стол і пюпітры для чытання⁴⁶.

Крыніцы папаўнення кніжнага збору былі разнастайныя – уладальнік прывозіў кнігі з Германіі, Францыі, Італіі, купляў старадрукі і рукапісныя кнігі ў закрытых кляштарах⁴⁷, набыў частку Варшаўскай публічнай бібліятэкі епіскапа І. Залучага. З дзвюх апошніх крыніц шчорсаўская бібліятэка ўзбагацілася шматлікімі старымі лацінскімі і кірылічнымі выданнямі. Галоўнай крыніцай папаўнення рэдкімі заходнееўрапейскімі выданнямі паслужыла рымская бібліятэка кардынала І. Імперыялі, распраданая пасля яго смерці ў 1737 г.⁴⁸ Урэшце трэба ўлічваць, што ў XVIII ст. выдавецкая справа ў самой Рэчы Паспалітай была вельмі ажыўленай.

Як грамадскі дзеяч Іахім Храптовіч цікавіўся мінулым беларускіх зямель, выкарыстоўваючы кожны зручны выпадак, каб збіраць архіўныя матэрыялы - акты, лісты і інш. Са шматлікіх цікавых дакументаў якія захоўваліся ў іншых зборах, ён здымаў копіі, што дазволіла сабраць архіў у складзе 150 тамоў першакрыніц па гісторыі Рэчы Паспалітай і сумежных з ёй дзяржаў да найбольш каштоўных архіўных дакументаў адносіліся: дзённік польскага пасольства ў Расію 1686 г., дзённік Марыны Мнішак, апісанне каранацыі Уладзіслава V, геаграфічна-статыстычнае апісанне парафій Рэчы Паспалітай 1791 г., калекцыя геаграфічных карт і інш.⁴⁹

---

⁴⁶ Jelski A. Z gubernii Mińskiej... № 215.

⁴⁷ Пасля далучэння Галіцыі да Аўстрыі Іосіф II закрыў там каля 150 кляштараў, што скарыстаў І. Храптовіч.

⁴⁸ Эрнст М. Библиотека гр. Хрептовича. К передаче её университету св. Владимира // Русский библиофил. 1914. № 6. С. 19.

⁴⁹ Пташницкий С.А. Щорсовская библиотека графа Литавора Хрептовича. М., 1899. С. 9-30.

Акрамя бібліятэкі і архіва, у шчорсаўскім палацы размяшчалася багатая калекцыя карцін, гравюр мясцовага і замежнага вырабу (каля 7 тыс. адзінак), «музей разнастайных помнікаў»⁵⁰.

Высокі мастацкі густ спалучаўся ў І. Храптовіча з сапраўдным талентам калекцыянера. Пры стварэнні сваёй галерэі заходнееўрапейскага мастацтва ён імкнуўся да набывання твораў высокай мастацкай каштоўнасці, а не таго або іншага гучнага імя. Гэтым тлумачылася адсутнасць у шчорсаўскай галерэі падробкаў шэдэўраў вялікіх майстроў, якія часта сустракаліся ў магнацкіх зборах. Сярод твораў галандскіх, фламандскіх, італьянскіх і аўстрыйскіх мастакоў былі пейзажы С. Рэйсдала і І. Кесэля, рэлігійныя сюжэты І. Лампі і Н. Грасо⁵¹.

Пасля смерці І. Храптовіча ўвесь збор перайшоў да яго сына Адама, інспектара школ Вілейскага ўніверсітэта і апантанага бібліяфіла. Ён значна пашырыў бібліятэку з дапамогай беларускага паэта Яна Чачота, які некаторы час выконваў у Шчорсах абавязкі бібліятэкара. У адпаведнасці з распрацаваным раней статутам бібліятэкі, які даваў вольны ўваход даследчыкам, у гэты перыяд там працавалі многія вучоныя, краязнаўцы, паэты. Сярод іх - астраном М. Пачобут, гісторык І. Даніловіч, паэты Ул. Сыракомля і А. Міцкевіч⁵². У 1820 г. у Шчорсах быў складзены статут таварыства філарэтаў⁵³.

А. Храптовіч не пакінуў нашчадкаў і завяшчаў збор першаму ўніверсітэту, які будзе адкрыты ў краі. Палац перайшоў ва ўладанне да яго далёкіх сваякоў Буцянёвых, якія не падзялялі захаплення папярэдніх уладальнікаў. У 1913 г. апошні ўладар Шчорсаў К.А. Храптовіч-Буцянёў загадаў перадаць бібліятэку Кіеўскаму ўніверсітэту, пакінуўшы сабе каля 3 тыс. кніг, а мастацкую калекцыю вывез у Маскву⁵⁴. Лёс «музея помнікаў старажытнасці» невядомы.

Хутка пасля стварэння Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, у 1924 г. Народны камісарыят асветы УССР просьбу аб вяртанні бібліятэкі ў Мінск, матывуючы яе наступным: а) бібліятэка ўвесь час знаходзілася ў самым цэнтры этнаграфічнай Беларусі; б) бібліятэка ўяўляе выключную культурную каштоўнасць для Беларусі; в) граф К.А. Храптовіч-Буцянёў даручыў прафесару Кіеўскага ўніверсітэта М.В. Доўнар-Запольскаму перадаць яго бібліятэку на захаванне ў Кіеўскі ўніверсітэт, пры ўмове яе вяртання на Беларусь, калі будзе заснаваны Беларускі ўніверсітэт.

⁵⁰ Jelski A. Z gubernii Mińskiej... №215.

⁵¹ Ertinger P. Joachim Chreptowicz jako miłośnik sztuki // Odgłosy. М., 1916. S. 63.

⁵² Отрывок из путевых записок профессора Виленского университета Игнатия Онацевича // Сев. архив. 1822. № 24. С. 476.

⁵³ Filomaci na prowincji. Wilno, 1935. S. 24.

⁵⁴ Минский голос. 1910. № 191.

Українські бок задаволіў гэтую просьбу. Рашэннем Народнага камісарыята асветы УССР ад 16 снежня 1924 г. бібліятэка Храптовіча перадавалася прадстаўніку Народнага камісарыята асветы Беларусі прафесару У.І. Пічэце. Аднак гэта перадача па невядомых прычынах не адбылася.

Палымянай прыхільніцай распаўсюджання ідэй асветніцтва была ўладальніца маёнтка Семяцічы Ганна Ябланоўская (1728-1800), дачка Казіміра Сапегі, генерала артылерыі Вялікага княства Літоўскага. Наведаўшы Парыж, Рым і іншыя еўрапейскія сталіцы, яна азнаёмілася са шматлікімі дасягненнямі навукі і культуры таго часу. Па вяртанні Г. Ябланоўская з захапленнем распачала эканамічныя пераўтварэнні ў сваім маёнтку, стварэнне кабінета рэдкасцей і бібліятэкі. У хуткім часе Семяцічы, дзе былі адчынены мануфактуры, крамы, лясчэбныя ўстановы, сталі цэнтрам прыцягнення навакольных жыхароў, а імя ўладальніцы маёнтка карысталася гучнай славай.

Акадэмік В.М. Севяргін, які прыбыў у Семяцічы па даручэнні Аляксандра І хутка пасля смерці Г. Ябланоўскай «для дастаўкі ў Маскоўскі універсітэт быўшага там натуральнага кабінета нябожчыцы княгіні», пакінуў кароткі вопіс яе калекцыі⁵⁵.

Збор размяшчаўся ў чатырох вялікіх залах, дзе экспанаваліся творы мастацтва, нумізматычная калекцыя, некаторыя этнаграфічныя матэрыялы, калекцыя мінералаў, прывезеных з заходнееўрапейскіх краін (у асноўным з Германіі, Францыі, Італіі). У асобнай авальнай зале перахоўвалася бібліятэка, у каталозе якой налічвалася некалькі тысяч тамоў.

Аб шырокіх навуковых інтарэсах гаспадыні, «...якая звяртала ўвагу на ўсе прадметы практыкаванняў розуму чалавечага», сведчылі ўбачаныя В. Севяргіным «...многія фізічныя прылады, мадэлі машын, чучалы жывёл, птушак, рыб, земнаводных; калекцыі розных відаў насякомых, раслін; узоры парод дрэў, некаторых гатункаў насення і пладоў»⁵⁶. Апошнія былі прывезены з пяці частак свету і рознымі спосабамі закансерваваны.

Асаблівай увагі заслугоўвала калекцыя васковых мадэляў чалавечых органаў, якую акадэмік В. Севяргін ахарактарызаваў як «...у сваім родзе амаль дасканалую»⁵⁷.

---

⁵⁵ Записки путешествия по западным провинциям Российского государства или минералогические хозяйственные и другие примечания, полученные во время проезда через оныя в 1802 году академиком В. Севергиным. Спб., 1803. Ч. I. С.77.

⁵⁶ Там жа.

⁵⁷ Там жа.

Другі сучаснік захапляўся ў Семяцічах «вялікай калекцыяй прыгожых гравюр, вырабамі з косці XVI ст., касцюмамі жыхароў Індыі і... хатнім начыннем рымлян з Геркуланума і Пампеі». Гэтыя экспанаты былі раскладзены ў «прыгожых шафах, інкруставаных перламутрам і караамамі і ўяўляўшых сабой сапраўдныя творы сталярнага мастацтва»⁵⁸.

Прыродазнаўчы збор, створаны Г. Ябланоўскай, меў яскрава акрэслены дыдактычны характар. Ён павінен быў садзейнічаць распаўсюджанню агульных ведаў аб прыродзе і чалавеку, развіццю земляробства і жывёлагадоўлі. З той жа мэтай Ябланоўская склала і выдала некалькі брашур па вядзенні сельскай гаспадаркі.

Відавочна, што збор, перад якім ставіліся падобныя задачы, не мог мець закрыты характар. Ён быў добра вядомы сучаснікам, прыцягваючы ўвагу не толькі аглядаўшых яго ў розныя часы Станіслава Аўгуста, Паўла I, але і шматлікай мясцовай шляхты⁵⁹.

Падобна А. Храптовічу, уладальніца Семяціч у 1788 г. вырашыла перадаць свой збор у грамадскае карыстанне. У адным з лістоў, датаваных гэтым годам, яна пісала: «Славуetyя ахвяраванні грамадзян Айчыне... і я не бачу нічога лепшага, чым зрабіць яе нашчадкам майго кабінета натуральнай гісторыі...»⁶⁰. Трэба адзначыць, што ў якасці адзінай умовы Ябланоўскай было знайсці чалавека, які быў бы здольны каталагізаваць калекцыі.

Высакароднасць мецэнаткі не была адпаведна ацэнена кіруючымі коламі Рэчы Паспалітай, і ў 1802 г., хутка пасля яе смерці, нашчадкі прадалі ўвесь яе збор, ацэнены ў 50 тыс. рублёў, Аляксандру I. Семяціцкая бібліятэка была перададзена ў Імператарскую публічную бібліятэку, частка кабінета натуральнай гісторыі - у Эрмітаж, а другая - у Маскоўскі ўніверсітэт⁶¹.

Ацэньваючы збіральніцкую дзейнасць Г. Ябланоўскай, неабходна адзначыць некаторыя ўласцівыя ёй музейныя элементы, а менавіта:

- * імкненне выкарыстоўваць сабраанае ў асветніцкіх мэтах;
- * задуманая, але не рэалізаваная інвентарызацыя калекцый;
- * выкарыстанне экспазіцыйнага абсталявання;
- * выдавецкая дзейнасць.

Пералічанымі вышэй не вычэрпваецца спіс прыватных збораў, якія з'явіліся на хвалі асветніцкай ідэалогіі. Невялікія па памерах калекцыі жывапісу, гістарычных рэліквій, прыродазнаўчых прадме-

⁵⁸ Цыт. па: Malinowski K. Prekursory muzeologii polskiej. Poznan, 1970. S. 16.

⁵⁹ Литовские спархильные ведомости. 1877. № 9. Отдел неоп.

⁶⁰ Цыт. па: Malinowski K. Prekursory... S. 16.

⁶¹ Wittyg W. Ex-Libris'y bibliotek polskich... S. 38.

таў былі раскіданы па шляхецкіх рэзідэнцыях у розных частках краю. Фактам несумненна вялікага культурнага значэння было існаванне ў другой палове XVIII ст. у праслаўленых паэтамі і мастакамі Вярках (зараз у межах Вільні) мастацкай калекцыі. Яе аснова была сфарміравана віленскім біскупам, першым старшынёй Адукацыйнай камісіі Ігнаціем Масальскім у час яго падарожжаў за мяжу. Хуткаму павелічэнню колькасці карцін у Вярках (напрыканцы XVIII ст. іх лічба пераўзышла 200) спрыяла асабістая энергія калекцыянера, а таксама яго статус дыпламатычнага прадстаўніка Рэчы Паспалітай у Італіі, Францыі, Аўстрыі.

Крыніцы не дазваляюць у дэталях рэканструяваць калекцыю І. Масальскага, але вядома, што яе большую частку складалі работы «старых майстроў», у т. л. Рэмбрант, Леанарда да Вінчы, Рубенса. Цікавасць знатакоў выклікала таксама карціны пэндзля тагачасных французскіх майстроў (Вернэ, Робера, Гюдэна, Грэнье, Ракэ, Грандзі) і лепшых мастакоў іншых школ (Снейдэрса, Мааса, Ваперса і інш.). Апошнія сведчыць пра сувязь карціннай галерэі ў Вярках з жывым тагачасным мастацтвам, што падаецца вельмі адметным фактам, асабліва, калі ўлічыць, што яно было выключана са збіральных праграм большасці музеяў XVIII ст. Другой адметнай асаблівасцю мастацкага збору І. Масальскага было імкненне ўладальніка зрабіць яго як мага больш даступным для публікі. Вядома, што паміж палацам у Вярках і Вільняй рэгулярна курсіравала вялікая карэта, прывозячы і забіраючы шматлікіх наведвальнікаў⁶². Апошняя трэба зразумець у кантэксце шматлікіх выступленняў біскупа на сеймах за вызваленне сялян ад прыгону і надзяленне іх зямлёй, стварэнне шырокай сеткі пачатковых школ, іншыя асветніцкія мерапрыемствы.

Пасля пакарання смерцю І. Масальскага за здраду па загаду Т. Касцюшкі яго збор перайшоў да новага гаспадара Бяркоў - маршалка шляхты Віленскага павета С. Ясінскага, а потым - вядомага расійскага генерала Л. Вітгенштэйна, жанатага на княгіне Радзівіл. Ён пашырыў мастацкі збор, перавёз з Нясвіжа ў Вяркі частку карцін, а таксама стварыў там з былой радзівілаўскай збраёўні рыцарскую залу.

Адным з цэнтраў культурнага жыцця беларускіх зямель XVIII ст. быў палац у Паланэчцы (цяпер Баранавіцкі раён), якім валодаў віленскі Кашталян кн. Мацей Радзівіл. Хаця ён і не належаў да ліку багачэйшых родавых радзівілаўскіх гнёздаў, жыццё ў Паланэчцы вызначалася тонкім густам і прыгажосцю. Гаспадар палаца быў добра вядомы сучаснікам не толькі як мецэнат і літаратар, але і як калекцыя-

---

⁶² Tyszkiewicz K. Wilia i jej brzegi. Drezno, 1871. S. 149.

нер, які любіў мастацтва. Пасля смерці М. Радзівіла збор у Паланэчцы папаўняўся эпизадычна, і ў другой палове XIX ст. быў вывезены на захад.

У ліку іншых асветніцкіх збораў заслугоўвае ўвагі збор Эльжбета Агінскай, жонкі харунжага Антонія Пузыны, у маёнтку Лучай (цяпер Пастаўскі раён).

Узнікненне «асветніцкіх» калекцый на мяжы XVIII і XIX ст. сведчыла аб пачатку новага этапа ў прыватным збіральніцтве на тэрыторыі Беларусі. Змяніліся задачы дзейнасці калекцыянераў, склад іх калекцый, былі зроблены першыя спробы ўвесці сабраныя прадметы ў навуковы ўжытак. Збіральнікі наблізіліся да асэнсавання прыналежнасці сваіх багаццяў усяму грамадству.

У выніку трох падзеяў Рэчы Паспалітай тэрыторыя Беларусі была ўключана ў склад Расійскай імперыі, што адбілася на сацыяльна-эканамічным і палітычным стане краю. Аднак у культурных адносінах жыццё мясцовага насельніцтва на працягу першай паловы XIX ст. не зведала кардынальных змен. Царскі ўрад у правядзенні сваёй палітыкі на далучаных землях першапачаткова імкнуўся абалперціся на шляхту, апалячаную ў сваёй асноўнай масе. Ёй была дадзена значная культурная і нацыянальная аўтаномія, у выніку чаго ў першыя дзесяцігоддзі XIX ст. паланізацыя насельніцтва беларускіх зямель, што апынуліся ў складзе Расійскай імперыі, нават узмацнілася. Па-ранейшаму адсутнічалі нацыянальныя школы, друк, навуковыя, а таксама культурныя ўстановы. У гэтых умовах ішло станаўленне гуманітарна-навуковай думкі, з'яўляліся першыя па-сапраўднаму навуковыя калекцыі, якія вызначылі твар прыватнага збіральніцтва ў Беларусі першай паловы XIX ст. Менавіта ў гэты перыяд, таксама як і ў суседніх дзяржавах, узнікае цікавасць з боку гісторыкаў, археолагаў, натуралістаў да славянскіх старажытнасцей, а таксама флоры і фаўны. Пашыраецца сацыяльны склад калекцыянераў за кошт з'яўлення першых прадстаўнікоў трэцяга саслоў'я. Тады ж у перадавых вучоных-калекцыянераў фарміруюцца гісторыка-крыніцазнаўчыя, а падчас і мастацтвазнаўчыя адносіны да збіраемых рэчаў.

Палац у Паставах, які належаў К. Тызенгаўзу (1786-1851), унуку славутага рэфарматара Рэчы Паспалітай, заснавальніку беларускай арніталогіі, выклікаў вялікую цікавасць у аматараў прыродазнаўства. Пастаўскі палац быў шырока вядомы арніталагічнай калекцыяй, а таксама галерэяй, дзе былі прадстаўлены жывапісныя творы мясцовых і заходнееўрапейскіх майстроў.

Зацікаўленасць арніталогіяй узнікла ў К. Тызенгаўза яшчэ ў юнацтве, калі ён спасцігаў асновы прыродазнаўства пад кіраўніцтвам

Ст. Юндзіла ў Віленскім універсітэце. Удзел у вайне 1812 г. толькі на час адарваў яго ад любімай справы, і пасля вяртання з эміграцыі на Радзіму ён працягвае збіраць прыродазнаўчыя калекцыі, не забываючыся аб сваім другім захапленні - жывапісе. Вынікам шматлікіх падарожжаў па беларускіх землях і за мяжой была бездакорная ў навуковых адносінах калекцыя чучалаў птушак (каля 3 тыс. адзінак). Большая частка іх была прэпарыравана самім уладальнікам, астатнія – спецыяльна запрошаным таксідэрмістам. Па сведчанні прафесара Віленскага універсітэта А.Ф. Адамовіча, гэта быў «найбольш значны арніталагічны збор у Рэчы Паспалітай»⁶³. У парку побач з палацам у звырынцы ўтрымліваліся жывыя птушкі і млекакормячыя. Не меншую каштоўнасць уяўлялі выкананыя самім Тызенгаўзам сотні каляровых выяў і медных выяваў птушак, а таксама табліцы-класіфікатары, у якіх калекцыянер прадэманстравваў дар мастака. Гэты дар у свой час ацанілі славуця прадстаўнікі віленскай школы Норблін, Арлоўскі, Рустэм.

Тызенгаўз стварыў невялікую (каля 60 палотнаў), але з вялікім густам падабраную калекцыю італьянскага, галандскага, французскага і нямецкага жывапісу. Асаблівую ўвагу звярталі на сябе карціны пэндзля Леанарда да Вінчы «Выратавальнік свету», Паола Веранэзе «Хвароба Анціоха», Паўля Рубенса «Зняцце з крыжа», Пітэра Брэйгеля «Венецыйскі маскарад», Альбрэхта Дзюрэра «Адам і Ева» і некаторыя іншыя⁶⁴. З мясцовых мастакоў у галерэі былі прадстаўлены творы Ф. Смуглевіча, Я. Дамеля, С. Чаховіча⁶⁵.

Дзейнасць К. Тызенгаўза не абмяжоўвалася збіральніцтвам. Зпад яго пярэ выйшла 19 навуковых прац, у т. л. 3-томная «Агульная арніталогія». У якасці эпіграфа да яе аўтар паставіў словы Ф. Бэкана: «Толькі той чалавек можа тлумачыць прыроду, хто здолеў яе ўбачыць і спасцігнуць, засведчыць і асэнсаваць». Ён вёў перапіску з Брытанскім музеем і Імператарскім музеем у Вене, рускім прыродазнаўцам Э. І. Эйхвальдам і нямецкім вынаходнікам Э. Гекелем, быў сябрам шэрагу навуковых таварыстваў. Палац у Паставах нагадваў сапраўдную навукова-даследчую станцыю, дзе дваровыя выконвалі абавязкі птушкаловаў, паляўнічых, прэпаратараў. Збор К. Тызенгаўза аглядалі вучоныя і ўсе зацікаўленыя, а ў 1851 г. ён перадаў у дар Дрэздэнскаму прыродазнаўчаму музею спецыяльна падабраную калекцыю птушак Беларусі⁶⁶.

⁶³ Adamowicz. Wiadomość o życiu i pismach Konstantego Tyzcnhauza // Biblioteka Warszawska. 1855. T. 4. S. 208.

⁶⁴ Przewdziecki A. Galerya obrazow postawska // Athenaeum. 1842. T. 2. S. 194.

⁶⁵ Przewdziecki A. Wiadomość o szkicach Szymona Czechowicza // Athenaeum. 1842. T. 1. S. 193.

⁶⁶ Adamowicz. Wiadomość... S. 209.

Пасля смерці ўладальніка Пастаў яго імем былі названы адзін з відаў пчол, а таксама некалькі раслін. Сын Тызенгаўза, Райнольд, перадаў арніталагічную калекцыю ў Віленскі музей старажытнасцей, а мастацкія каштоўнасці разам з архівам былі перавезены першاپачаткова ў Кіеў, а потым у Варшаву⁶⁷.

Цікавай калекцыяй у гэты перыяд валодаў адзін з заснавальнікаў беларускай археалагічнай навукі - К. Тышкевіч (1806-1868). Пасля заканчэння Віленскага ўніверсітэта і непрацяглай службы ў міністэрстве фінансаў, ён вяртаецца ў родны Лагойск, дзе адкрывае пазыковы банк, ткацкую фабрыку, майстэрні. Адначасова пачынае праводзіць раскопкі і збор этнаграфічных матэрыялаў на тэрыторыі Мінскай губерні. Яго збор, складзены з дапамогай малодшага брата, размяшчаўся ў двух спецыяльна адведзеных для гэтай мэты залах палаца ў Лагойску. Прадметы групуваліся наступным чынам:

* Археалагічная калекцыя, якая з'яўлялася навуковым ядром збору. У ёй былі шырока прадстаўлены вынікі раскопак курганоў, праведзеных К. Тышкевічам у Бырысаўскім і Мінскім паветах. Калекцыя была старанна сістэматызавана па прынцыпе месца знаходжання прадмета. Асабліва вылучаліся ў ёй разнастайныя жаночыя ўпрыгожванні, якія ўяўлялі вялікую цікавасць з пункту гледжання этнаграфіі. У асобнай зашклёнай шафе экспанаваліся прадметы, знойдзеныя ў выніку археалагічных раскопак на Блізкім Усходзе, у Пампеі і Геркулануме (егіпецкая мумія, папірусы, прадметы са слановай косці і г. д.)⁶⁸.

* Калекцыя гравюр, падзеленая на дзве часткі. Першая ўключала адбіткі, выкананыя ў XVII-XIX ст., на рэлігійныя тэмы, другая - партрэты гістарычных асоб, сярод якіх знаходзіўся славуты партрэт Т. Касцюшкі. У абедзвюх частках калекцыі змяшчаліся як творы невядомых мясцовых гравёраў, так і майстроў з Польшчы, Англіі, Францыі. К. Тышкевіч аддаў шмат сіл і часу на стварэнне гэтай калекцыі і ў 1858 г. апублікаваў каталог гравюр, які ўтрымліваў багаты матэрыял для беларускай іканаграфіі⁶⁹.

* Манеты, медалі, пячаткі (агульная колькасць манет і медалёў складала 1140 адзінак, 420 з якіх было адбіта ў Рэчы Паспалітай)⁷⁰.

---

⁶⁷ Chwalewik E. Zbiory polskie ... S. 78.

⁶⁸ Swiat. 1935. №35.

⁶⁹ Tyszkiewicz K. Pomniki rytownictwa krajowego. Wilno, 1858. S. 12.

⁷⁰ Tyszkiewicz E. Opisanie Powiatu Borysowskiego pod względem statystycznym, geograficznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym. Wilno, 1847. S. 272.

* Зброя, даспехі і рыштунак (у т. л. шпага Пятра I, дзве залачоныя шаблі з мініяцюрнымі выявамі С. Баторыя, асабістыя рэчы Станіслава Аўгуста)⁷¹.

У вітрынах былі размешчаны ордэны, старажытная бронза, узоры тканін, крыж з мясцовага касцёла, які быў зроблены ў XVI ст., і г. д.

Сцены абедзвюх залаў былі ўпрыгожаны творамі беларускіх мастакоў Ф. Смутлевіча, Я. Дамеля, А. Арлоўскага, Я. Рустэма і скульптурнымі партрэтамі работы П. Сліжана. Мелася таксама 47 карцін замежных мастакоў (Ж. Кало, Ф. Селіман, А. Каналета і інш.). У 1847 г. быў пакладзены пачатак этнаграфічнай калекцыі⁷².

Цяжка перабольшыць значэнне дзейнасці К. Тышкевіча для развіцця музейнай справы ў Беларусі. Упершыню прыватнае збіральніцтва было пастаўлена на сур'ёзную навуковую глебу. На працягу 30-60-х гг. XIX ст. пры ўдзеле вучоных у Лагойску ішла напружаная праца па фарміраванні калекцыі, іх навуковай апрацоўцы, складанні каталогаў і будаўніцтву экспазіцыі.

Лагойскі збор, які сучаснікі небеспадстаўна называлі «музеем старажытнасцей», ужо ў 40-я гг. XIX ст. атрымаў даволі шырокую вядомасць. У значнай ступені гэтаму спрыялі шматлікія навуковыя кантакты Тышкевіча (ён быў сябрам некалькіх навуковых таварыстваў), а таксама выкарыстанне свайго збору пры напісанні прац па археалогіі⁷³.

Навуковая і збіральніцкая дзейнасць прывяла ўладальніка Лагойскага палаца да думкі аб неабходнасці перадачы сваіх калекцыі у грамадскае карыстанне. У яго лісце, датаваным 1847 г., ёсць наступныя радкі: «З майго пункту гледжання, мэта кожнага збору можа быць дасягнута толькі ў тым выпадку, калі ён дае вышэйшую карысць чалавечаму грамадству... і наадварот, сквапнасць зачыняючага дзверы перад тым, хто імкнецца да ведаў - агідная»⁷⁴.

Прыкладна тады ж К. Тышкевіч дае згоду на прапанову мінскага губернатара перадаць увесь ягоны збор у дар наследніку расійскага трона - будучаму імператару Аляксандру II. Аднак апошні не зацікавіўся беларускімі старажытнасцямі, і перадача не адбылася⁷⁵.

Усведамляючы важнасць лагойскага збору для развіцця навукі, К. Тышкевіч ахвяраваў большую яго частку Віленскаму музею стара-

⁷¹ Там жа.

⁷² Listy Konstantego hr. Tyszkiewicza do Johna Ducalpa // Kłosy. 1884. T. XXXIX. № 1002. S. 180.

⁷³ Гл.: Тышкевич К. О курганах в Литве и Западной Руси. Вильно, 1865.

⁷⁴ Listy Konstantego hr. Tyszkiewicza ... S. 180.

⁷⁵ ДГАЛ, ф. 716, воп. 3, адз. зах. 1425, арк. 3 адв.

жытнасцей, частку археалагічных знаходак перадаў у Кракаўскі музей археалогіі, калекцыю шкла эпохі Рымскай імперыі - у Музей Народовы ў Варшаву. «Надзвычай выдатную калекцыю дагістарычных старажытнасцей заходняга краю» ён перадаў у распараджэнне Маскоўскага археалагічнага таварыства⁷⁶.

Калі збор К.П. Тышкевіча ўтрымліваў у асноўным гісторыка-археалагічныя матэрыялы, то збіральніцкая дзейнасць канцлера графа М.П. Румянцава (1754-1826) была звязана з археаграфічнай і крыніцазнаўчай працай, якая разгарнулася ў Расійскай імперыі пачатку XIX ст.⁷⁷ Трэба адзначыць, што апошні перыяд жыцця гэтага знакамітага дыпламата, вучонага і збіральніка (з 1813 па 1826 г.), калі ён адыйшоў ад дзяржаўных спраў і цалкам прысвяціў сябе навучы, непарыўна звязаны з яго знаходжаннем у Гомелі. Пасля выхаду ў адстаўку М.П. Румянцаў перабудаваў Гомельскі палац з мэтай размяшчэння ў ім бібліятэкі і мастацкай галерэі і правёў там значную частку з апошніх найбольш плённых гадоў свайго жыцця.

У збіральніцкай і навуковай дзейнасці М.П. Румянцаў цікавіўся, галоўным чынам, матэрыяламі па славянскай гісторыі і старажытнай пісьменнасці. У гэтых адносінах Беларусь пачатку XIX ст. уяўляла сабой неабсяжнае поле дзейнасці. На сродкі Румянцава было арганізавана даследаванне архіваў Полацка, Магілёва, Мсціслаўля, Турава, падчас якога было выяўлена шмат каштоўных рукапісаў⁷⁸. Аднак найбольш плённым з пункту гледжання распрацоўкі беларускай археаграфіі было супрацоўніцтва М.П. Румянцава з гомельскім протаірэем І. І. Грыгаровічам. У 1824 г. ён сабраў і выдаў на сродкі свайго патрона «Беларускі архіў старажытных грамат» - першы археаграфічны зборнік, прысвечаны выключна Беларусі. Трэба адзначыць, што ў якасці дадатку да зборніка, па рэкамендацыі Румянцава, быў складзены першы «Слоўнік карэнных беларускіх слоў»⁷⁹.

У рукапісным адзеле Гомельскай бібліятэкі знаходзіліся не толькі арыгінальныя матэрыялы, але і копіі, выпіскі, якія, што тычыліся беларускай гісторыі, зробленыя самім уладальнікам. Асабліваю ўвагу вучонага прыцягвала гісторыя Полацка, яго старажытнасці. У 1818 г. ён адшукаў на тэрыторыі былога Полацкага княства Барысаў камень - манументальны помнік эпіграфікі XII ст.⁸⁰

⁷⁶ Древности. Археологический вестник. М., 1868. Ноябрь-декабрь. С. 285.

⁷⁷ Овсянникова С.А. Частное собирательство в России в XVIII - первой половине XIX века // Очерки истории музейного дела в России. М., 1961. С. 286.

⁷⁸ Кестнер К.И. Материалы для исторического описания румянцевского музея. М., 1882. С. 9.

⁷⁹ Переписка протоиерея Иоанна Григоровича с графом Н.П. Румянцевым. М., 1864. С. 51.

⁸⁰ Ивановский А.Д. Археологические исследования государственного канцлера графа Н.П. Румянцева и митрополита киевского Евгения. Киев, 1869. С. 10.

У апошнія гады жыцця М.П. Румянцаў зацікавіўся нумізматыкай, чаму ў значнай ступені садзейнічаў скарб арабскіх манет, знойдзеных у Гомелі і апісаных па яго просьбе акадэмікам Х.Д. Фрэнам⁸¹.

Перад смерцю ён паспеў аддаць загад «перадаць на агульную карысць» свае зборы разам з пецяярбургскім домам на Англійскай набярэжнай. Гэта і склала падмурак музея, адкрытага ў Пецяярбургу ў 1831 г. Туды ж у адпаведнасці з яго жаданнем былі перавезены і гомельскія калекцыі. Старажытныя беларускія граматы, сабраныя І. І. Грыгаровічам, папоўнілі бібліятэку археаграфічнай камісіі пры міністэрстве народнай асветы Расіі.

Добра вядомы сучаснікам быў ваенна-гістарычны збор, створаны ў другой чвэрці XIX ст. у маёнтку Дабраўляны Віленскай губерні. Сканцэнтраванне ўвагі пераважна на зброі і вайсковым рыштунку дазволіла яго ўладальніку Адаму Гюнтэру сабраць каштоўную калекцыю польскіх, рускіх, французскіх, турэцкіх, нямецкіх і мясцовых узораў XIII-XIX ст.

У 1824-1830 гг. па праекце архітэктара Яна Барэці Гюнтэр будзе новы палац у рамантычным стылі. Адначасова з будаўніцтвам палаца ідзе рэканструкцыя старога рэгулярнага парку ў пейзажным стылі. Яго асаблівасцю стала водная сістэма, якая складалася з трох сажалак, каналаў, крыніц і гарманіравала з гротамі і альтанкамі. У духу часу заснавальнікі парку стварылі ідылічныя пейзажы вясковага жыцця. На ўсходзе знаходзілася малатарня ў выглядзе будана, дзе пераапрацваная ў швейцарку жанчына раздавала ежу, а «нармандка» разлівала гарбату. Побач «ляжаў» пастух з дудой. Нечакана для шматлікіх гасцей Гюнтэра ў парку маглі з'явіцца цыганы ці літаратурныя персанажы кшталту Эсмеральды ці Квазімоды.

У цэнтры парку знаходзілася капліца з алтаром, унутры якога за шклом былі раскладзены «свяшчэнныя рэліквіі», якія сведчылі аб былой вайскавай славе шляхецкіх родаў Вялікага княства Літоўскага. На сценах, па перыметры памяшкання, былі развешаны «стрэлы, сякеры, парахаўніцы, чаканы, кірасы, шлемы, бердышы, алебарды... акуратна сгруппаваныя яны уяўлялі цікавае і прыгожае відовішча»⁸². Да калекцый зброі далучаліся нешматлікія курганныя знаходкі.

Можна сцвярджаць, што збор А. Гюнтэра фарміраваўся пад уплывам ідэй І. Чартарыйскай, якія рэалізаваліся ў яе «Гатычным доме»

⁸¹ Старчевский А. О заслугах Румянцева, оказанных отечественной истории // Журн. мин. нар. просвещения. 1846. Ч. XLIX. С. 54.

⁸² Kirkor A. H. Wycieczka archeologiczna po gubernii Wileńskiej // Biblioteka Warszawska. 1855. T. 4. S. 240.

ў Пулавах⁸³. Аб гэтым сведчыць падобная архітэктура абодвух музейных будынкаў, афармленне экспазіцый, крыніцы папаўнення гэтых збораў (падобна Пулавам, у Дабраўляны дасылалі сямейныя рэліквіі і зброю прадстаўнікі шматлікіх магнацкіх родаў). Нарэшце, існуюць ускосныя звесткі аб тым, што І. Чартарыйская і А. Гюнтэр мелі перапіску.

Пасля смерці ўладальніка Дабраўлян у 1854 г. збор быў падзелены і вывезены ў Варшаву. Палац і парк загінулі падчас першай сусветнай вайны⁸⁴.

Разглядаючы прыватныя зборы Беларусі першай паловы XIX ст. трэба ўзгадаць купца-старавера І.І. Сабольшчыкава (1763-1836) у Віцебску. З'яўленне гэтага збору сведчыла аб заканчэнні перыяду манополі збіральнікаў-арыстакратаў, развіцці калекцыяніравання ў бок большай дэмакратызацыі.

Вядома, што І.І. Сабольшчыкаў быў адукаваным чалавекам. Дзякуючы прыроднаму розуму і працавітасці, ён хутка разбагацеў, меў тры каменныя дамы і багатую малельню. Цікавіўся гісторыяй, складаў вершы, перапісваў кнігі рэлігійнага зместу, ведаў замежныя мовы. Пакінуў пасля сябе рукапісны «Зборнік», які складаўся з 189 артыкулаў і ўяўляў хроніку чалавечай гісторыі ад стварэння свету да XVIII ст. У найбольш цікавым артыкуле пад назвай «Касмаграфія» ён выкладае сваё бачанне ўсяго жывога, што ёсць на планеце, звычайў і вераванняў іншых народаў.

У малельні Сабольшчыкава размяшчаўся збор царкоўных старажытнасцей, у якім былі сапраўдныя унікамы (першыя рукапісныя і друкаваныя кнігі, старажытныя абразы ў залатых і срэбраных акладах, інкруставаныя каштоўнымі камянямі). Як адзначаў відавочца, «...для археолога малельня Сабольшчыкава ўяўляла багатае сховішча старажытнасцей і рэдкасцей»⁸⁵.

Рашэнне ўладальніка змясціць збор у малельны пакой было прадиктавана не толькі яго зместам, але і імкненнем пазнаёміць з сабранымі старажытнасцямі сябраў стараверскай абшчыны. Далейшы лёс калекцыі І. І. Сабольшчыкава невядомы.

Не менш цікавым зборам валодаў Тодар Нарбут (1784-1864), вядомы аўтар 9-томнай «Гісторыі літоўскага народа». Ён праводзіў рас-

⁸³ Ізабэла Чартарыйская - прадстаўніца аднаго з магутных арыстакратычных родаў Польшчы, палымяная патрыётка, неўзабаве пасля падзення Рэчы Паспалітай стварыла ў сваім Пулаўскім маёнтку "Гатычны дом" - музей, у якім праявілася ідэя каўчэга польскіх культурных каштоўнасцей. Музей планавалася як калекцыя помнікаў сусветнай гісторыі, аднак іх адбор у маральных і палітычных адносінах быў абумоўлены польскай гісторыяй, прыкладамі гераізму, рыцарства і бітваў за радзіму. І. Чартарыйская мела намер перадаць свой музей польскаму народу.

⁸⁴ АР ЦБАНЛ, ф. 273-1256, арк. 9 адв.

⁸⁵ Волков В. Сведения о начале, распространении и разделении раскола и о расколе в Витебской губернии. Витебск, 1866. С. 55.

копкі курганоў, вывучаў этнаграфію і фальклор Паўночнай Беларусі. У маёнтку Шаўры знаходзіўся створаны ім «невялікі збор старажытнасцей»⁸⁶, а таксама бібліятэка, дзе захоўваліся рэдкія рукапісы і выпіскі з кёнігсбергскага тайнага архіва, звязаныя з гісторыяй Беларусі.

Яго сучаснік Адам Плятэр (1790-1862) вывучаў гісторыю беларускіх гарадоў, праводзіў археалагічныя раскопкі. У сваім маёнтку Краслава ён з маленства калекцыяніраваў прадметы, звязаныя з беларускай гісторыяй і археалогіяй. Акрамя таго, там знаходзіўся архіў дакументаў вялікай гістарычнай каштоўнасці⁸⁷.

Першая палова XIX ст. была часам стварэння падобных калекцый мінскім чыноўнікам Ю. Кабыліным⁸⁸, князем Чацвярцінскім у Гродне⁸⁹, настаўнікам Слуцкай гімназіі І.К. Гесэ⁹⁰ і некаторымі іншымі збіральнікамі. Іх дзейнасць спрыяла захаванню помнікаў гісторыі і культуры, стварэнню крыніцазнаўчага фонду археалогіі, этнаграфіі і гісторыі Беларусі, фарміраванню першых публічных музеяў.

У першай палове XIX ст. у віленскіх навуковых колах нараджаецца ідэя аб неабходнасці стварэння агульнадаступнага мастацкага музея. Заклік да яго стварэння сфармуляваў гісторык і аматар мастацтва А. Гваздзецкі ў 1842 г. на старонках віленскага перыядычнага друку. Вопыт стварэння агульнадаступных мастацкіх экспазіцый тут ужо быў. У 1820 г. з поспехам прайшла выстава выяўленчага мастацтва ў сценах Віленскага ўніверсітэта⁹¹.

На яго думку, у аснову такога збору павінны былі легчы добраахвотныя ахвяраванні мясцовай знаці, якая мела значныя мастацкія скарбы. Можна дапусціць, што гэты пункт погляду падзялялі шэраг мясцовых мецэнатаў і калекцыянераў, якія выпрацавалі да гэтага часу мастацтвазнаўчыя адносіны да збіраемых прадметаў. Вышэй ужо гаварылася аб дзейнасці І. Масальскага, Ф. Сапегі, К. Тызенгаўза.

Падобным высокім узроўнем характарызавалася дзейнасць Міхала Тышкевіча - мастацтвазнаўцы, гісторыка і калекцыянера. У сваім маёнтку ў Астрашэцкім гарадку ён стварыў калекцыю жывалісных палотнаў старых майстроў (Рафаэль, Гальбейн, Босх і інш.) і прадметаў дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Аднак гордасцю М. Тышкевіча была асобная калекцыя старажытнаўсходніх і антычных старажытнасцей, здабытых ім уласнаручна падчас навуковых паез-

⁸⁶ Записки Виленской археологической комиссии. Вильно, 1856. Ч. 1. С. 34.

⁸⁷ Русский библиофил. 1912. № 3. С. 102.

⁸⁸ Kowalewska Z. Obrazki Mińskie. 1850-1863. Wilno, 1912. S. 31.

⁸⁹ Dziennik podróży po Litwie i Żmudzi odbytej w 1856 roku przez d-ra T. Tripplina. Wilno, 1858. T. 1. S. 27.

⁹⁰ Виленский вестник. 1873. № 62.

⁹¹ Athenaeum. 1842. T. 2. S. 194.

дак у Італію, у прыватнасці ў Геркуланум і Пампею, а таксама Егіпет. Значную колькасць антычных скульптур, керамічных вырабаў, камей і манет калекцыянер набыў у антыквараў Пасля ад'езду М. Тышкевіча ў 1862 г. у Італію астрашыцкі палац страціў значэнне культурнага цэнтра. Славутыя ж калекцыі Міхала Тышкевіча пасля смерці гаспадара былі распрададзены на аўкцыёне ў Парыжы у 1898 г. Сёння прадметы гэтых калекцый можна бачыць у экспазіцыях Брытанскага музея, Луўра, музеяў Берліна і Капенгагена⁹².

Вельмі каштоўны, хоць і не такі вялікі, мастацкі збор меў В. Пуслоўскі, маршалак Слонімскага павета, больш вядомы сваімі намаганнямі ў гаіне развіцця прамысловасці краю. Свой збор карцін у Альберціне В. Пуслоўскі сфарміраваў пры дапамозе Ю. Серакоўскага, які знаходзіўся за мяжой на дыпламатычнай службе. Дзякуючы апошняму ў першай чвэрці XIX ст. альберцінскі палац узбагаціўся эскізамі Леанарда да Вінчы, карцінамі Рубенса, Тэн'ера, Брэйгеля, Верн'е і іншых заходнееўрапейскіх мастакоў. Альберцінскую мастацкую калекцыю значна папоўніў (пераважна работамі мясцовых майстроў) сын В. Пуслоўскага - Францішак, вядомы філантроп і мецэнат⁹³.

Як і век Асветы, эпоха рамантызму сведчыла, што адной з асноўных рысаў мясцовай шляхецкай культуры з'яўляецца пашана і перайманне стылю жыцця і густаў французскай арыстакратыі. Палацы Незабытоўскіх у Бацэвічах, Горватаў у Барбараве, Скірмунтаў у Пінску былі запоўнены па-мастацку аздобленай мэбляй і дыванамі, карцінамі і парцэлянай, вырабамі з бронзы, срэбра, крышталю і косці. Прадметы інтэр'ераў гэтых палацаў экспартаваліся пераважна з-за мяжы, а некаторыя з іх былі шэдэўрамі мастацтва сусветнага ўзроўню. Разам з тым у першай палове XIX ст. у мастацкім жыцці беларускіх зямель праяўляецца новая тэндэцыя - з'яўленне цікавасці да нацыянальнага мастацтва. Тлумачыцца гэта перш за ўсё значнымі поспехамі мастакоў віленскай школы ў разглядаемы перыяд, а таксама ўзнікненнем устойлівай цікавасці лепшых прадстаўнікоў сацыяльных вярхоў былога Вялікага княства да сваёй культуры.

Ва ўмовах поўнай абьякавасці, а падчас і варажых адносін царскага ўраду да аховы і выкарыстання культурнай спадчыны Беларусі, прыватная ініцыятыва ў гэтым пытанні мела рашучае значэнне. Большасць калекцыянераў не толькі адкрывалі свае зборы для магчыма больш шырокай аўдыторыі, але і перадавалі сабраныя рэчы ў існуючыя публічныя музеі і нават стваралі новыя.

⁹² Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. Warszawa, 1928. S. 25.

⁹³ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych Kresach Rzeczypospolitej. Wrocław, 1991. T.2. S. 186.

У другой палове XIX - пачатку XX ст. назіралася далейшае развіццё тэндэнцый, якія мелі месца раней. Змяніўся сацыяльны склад збіральнікаў. На змену магнату-дылетанту прыйшоў інтэлігент, які валодаў глыбокімі ведамі ў пэўнай навуковай дысцыпліне. Зніклі такія матывы збіральніцтва, як родавы гонар, дэманстрацыя сваёй магутнасці і г. д., якія нарадзілі эклектычныя зборы. Новае пакаленне калекцыянераў, кампенсуючы недахоп матэрыяльных сродкаў ведамі і настойлівасцю, было пераканана ў важнасці сваёй дзейнасці для захоўвання і вывучэння нацыянальнай культуры.

У гэты перыяд узнікла значная колькасць гістарычных збораў, што было прамым вынікам інтэнсіўнага развіцця гістарычнай навукі і адасаблення шэрагу дапаможных гістарычных дысцыплін - археалогіі, нумізматыкі, археаграфіі і інш. Беларускія старажытнасці выклікалі жывую цікавасць не толькі вучоных, але і значнай колькасці аматараў-калекцыянераў якія ўводзілі ў навуковы зварот рэчавы матэрыял па айчыннай гісторыі.

Асаблівае значэнне для развіцця музейнай справы на Беларусі мела збіральніцкая дзейнасць археолага, этнографа і грамадскага дзеяча Івана Луцкевіча, які першым усвядоміў факт прыналежнасці культурнай спадчыны беларускаму народу. Помнікі матэрыяльнай культуры Беларусі ён пачаў збіраць яшчэ гімназістам. Пасля заканчэння Маскоўскага археалагічнага інстытута і Пецябургскага універсітэта праводзіў археалагічныя раскопкі на тэрыторыі Беларусі, падарожнічаў з мэтай збору этнаграфічных матэрыялаў, падтрымліваў шчыльныя сувязі з вучонымі і калекцыянерамі. Калекцыя І. Луцкевіча ў асноўным сфарміравалася да 1906 г. і мела гісторыка-краязнаўчы профіль.

Калекцыя знаходзілася ў Вільні ў памяшканні рэдакцыі газеты «Наша ніва». Гэта давала магчымасць пазнаёміцца з сабранымі прадметамі шматлікім наведвальнікам рэдакцыі — літаратарам, вучоным, грамадскім дзеячам. Письменнік З. Бядуля, які ўпершыню апынуўся ў рэдакцыі ў 1912 г., так апісваў свае ўражанні ад убачанага: «На сценах вісяць абразы беларускіх даўнейшых князёў, старасвецкія беларускія вопраткі, шаблі, шэломы і панцыры XVI стагоддзя. Рожныя тканіны народнай беларускай творчасці, паясы слуцкія, дываны, разьба рожная. Музыкальныя інструменты - дуда, цымбалы, труба пастырская, жалейка. У шафах ляжаць скарбы мінуўшых гадоў: манэты і мядалі, пячаткі, кнігі беларускай пісьменнасці. Жывая паэма старыцы!»⁹⁴. Вядома, што экспазіцыя, разгорнутая ў рэдакцыі «Нашай

⁹⁴ Памяці Івана Луцкевіча ў першыя ўгодкі сьмерці яго. Вільня, 1920. С. 54.

нівы», была крыніцай паэтычнага натхнення для М. Багдановіча і іншых аўтараў

Шматгранная дзейнасць І. Луцкевіча прывяла яго да думкі аб перадачы грамадству сваёй калекцыі. Відаць, гэтая думка канчаткова аформілася восенню 1912 г., калі на старонках «Нашай нівы» быў змешчаны заклік да стварэння Беларускага музея. У ім, у прыватнасці, гаварылася: «...Клічам усіх, хто спагадае адраджэнню 10-мільённага беларускага народа, памагчы нам у збіранні музея...»⁹⁵. Верагодней за ўсё аўтарам закліку, які прадугледжваў шчыльную сувязь паміж праектуемай установай, бібліятэкай і навуковым таварыствам, быў сам Іван Луцкевіч. Яго калекцыя - падмурак будучага музея з поспехам дэманстравалася на віленскай краёвай выставе ў 1913 г. У той час яна мела наступную структуру:

- * этнаграфія (вопратка, тканіны, прадметы побыту, музычныя інструменты);

- * археалогія (прадметы з курганных і іншых раскопак);

- * мастацтва (карціны, абразы, графіка, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва);

- * нумізматэка;

- * зброя і вайсковая амуніцыя;

- * бібліятэка (пераважна старадрукі і рукапісы).

У пачатку першай сусветнай вайны губернскае ўлады мелі намер эвакуіраваць калекцыю Луцкевіча ў глыб Расіі, выдзеліўшы для гэтага асобны вагон. Аднак уладальнік адмовіўся і працягваў навуковую, збіральніцкую і педагагічную работу. У выніку ў 1914-1918 гг. было створана беларускае навуковае таварыства, беларуская гімназія, прыйшло прызнанне навуковага свету, з'явіліся паслядоўнікі і вучні (пад уплывам І. Луцкевіча пачалі збіраць старажытнасці В. Ластоўскі і Р. Зямкевіч). Менавіта ў гэты час Луцкевіч адкрыў «Аль-Кітаб» - выдатны літаратурны помнік сярэднявекі, а таксама шэраг старабеларускіх выданняў XVI-XVII ст. Частка іх была прадстаўлена на выставе, арганізаванай калекцыянерам сумесна з нямецкім мастацтвазнаўцам А. Іпелем у 1917 г. у Мінску.

Праз год, ужо смяротна хворы, І. Луцкевіч перадаў увесь збор ва ўласнасць Беларускага навуковага таварыства. Сябры таварыства стварылі на яго падмурку Беларускі музей, які існаваў у Вільні ў 1921 — 1946 гг. і карыстаўся вядомасцю як адзінае з буйнейшых сховішчаў помнікаў беларускай гісторыі і мастацтва.

---

⁹⁵ Наша ніва. 1912. №37.

Поспехі, дасягнутыя беларускай археалогіяй у першай палове XIX ст. зрабілі папулярнай ідэю раскопак і збору археалагічных помнікаў. У другой палове XIX ст. адзначаецца пашырэнне гэтых работ, якія праходзілі на больш высокім навуковым узроўні, што прывяло да з'яўлення некалькіх значных збораў.

Адным з іх валодаў В.П. Федаровіч (1848-1911) - віцебскі адвакат, знакаміты як ініцыятар стварэння Віцебскай вучонай архіўнай камісіі, член-карэспандэнт Кракаўскай акадэміі навук, удзельнік шматлікіх археалагічных з'ездаў. Глыбокія веды ў розных галінах, гуманнасць, незалежнасць у поглядах - усё гэта дапамагло Федаровічу заваяваць папулярнасць сярод мясцовай адвакатуры і насельніцтва. Ён лічыўся адным з лепшых судовых аратараў прыдзвінскага краю. Аднак найбольш праславіўся В.П. Федаровіч як адзін з буйнейшых калекцыянераў Беларусі.

Збор Федаровіча стаў вядомы ў сярэдзіне 80-х гг. У яго аснову былі пакладзены набытыя ў 80-я гг. калекцыі старажытнасцей віцебскага гарадскога ўрача К.К. Бергнера, а таксама знакамітых археалагаў-аматараў А.С. Плятэра і М.Ф. Кусцінскага. У канцы XIX ст. В.П. Федаровіч рабіў частыя паездкі па Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губерням, дзе набываў рэчы з курганных раскопак і іншыя старажытнасці ў прыватных асоб⁹⁶. У 1895 г. збор папоўніўся старажытнымі манетамі Вялікага княства Літоўскага і ювелірнымі вырабамі, знойдзенымі падчас абследавання ім рэчышча ракі Віцьбы⁹⁷. Значнаму прырошчванню калекцыі спрыяла выкананне адвакацкіх абавязкаў, таму што частку сваіх ганарараў Федаровіч атрымліваў старажытнасцямі.

Археолог і калекцыянер В.А. Шукевіч, які азнаёміўся са зборам у 1900 г. і даў яму высокую адзнаку, пісаў, што збор «...мае мясцовае значэнне і заслугоўвае бліжэйшай увагі нашага вучонага свету»⁹⁸. З двух тысяч прадметаў, сабраных да таго часу В.П. Федаровічам, да найбольш каштоўных адносіліся археалагічныя знаходкі, датуемыя XII-XIII ст. (у т. л. пярсцёнкі, бранзалеты, прасніцы), а таксама калекцыя мясцовага жывапісу.

Праз дзесяцігоддзе збор налічваў ужо пяць тысяч адзінак і выглядаў наступным чынам: археалогія, нумізматыка, фалерыстыка,

⁹⁶ Васілевіч Я. Віцебскі дзяржаўны культурна-гістарычны музей... С. 198.

⁹⁷ Kuscinski M. Numizmaty wyznajdowane w rzece // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. 1895. T. 2. № 1. S. 288.

⁹⁸ Szukiewicz IV. Muzeum W. Fiedorowicza // Lud. 1900. T. 6. Zesz. 3. S. 306.

этнаграфія, археаграфія, ваенны, выяўленчы і масонскі аддзелы⁹⁹. Не меншую каштоўнасць мела шматтомная гістарычная бібліятэка¹⁰⁰.

Прадметы, размешчаныя ў спецыяльна вырабленых вітрынах і шафах, займалі чатыры пакоі будынка, далучанага да гарадскога клуба. Для зручнасці агляду экспазіцыя асвятлялася дзённым святлом, праз зашклёную столь. Адчынены для ўсіх зацікаўленых мясцовай гісторыяй, «музей Федаровіча» карыстаўся шырокай вядомасцю ў сучаснікаў. Яго наведвалі не толькі мясцовыя жыхары, але і арганізаваныя экскурсійныя групы¹⁰¹. В.П. Федаровіч спрабаваў папулярызаваць свой збор таксама і з дапамогай друку, публікуючы побач са сваімі работамі гісторыка-краязнаўчага характару асобныя гістарычныя помнікі¹⁰².

Напрыканцы XIX ст. была пачата каталагізацыя і фатаграфаванне найбольш каштоўных прадметаў, але смерць уладальніка перашкодзіла давесці гэтую справу да канца¹⁰³. Сын В.П. Федаровіча таксама не паспеў гэта зрабіць у сувязі з пачаткам першай сусветнай вайны. У выніку шэраг прадметаў, у прыватнасці археалагічныя, страцілі навуковую каштоўнасць.

У 1920 г. збор быў нацыяналізаваны Камісіяй па ахове помнікаў старажытнасці і мастацтва, супрацоўнікі якой на працягу некалькіх гадоў займаліся яго вопісам, пасля чаго перадалі Віцебскаму гістарычнаму музею.

Важная ў археалагічных адносінах калекцыя належала вядомаму даследчыку беларускіх старажытнасцей В.А. Шукевічу (1852-1912). Матэрыялы гэтай калекцыі, якія знаходзіліся ў маёнтку Нача, былі вынікам планамерных раскопак каменных могілак і іншых аб'ектаў, якія праводзіў Шукевіч у Гродзенскай, Мінскай і іншых губернях.

У адпаведнасці з каталогам, складзеным Шукевічам у 1908-1909 гг., агульная колькасць прадметаў налічвала 5779 адзінак¹⁰⁴. Усе археалагічныя знаходкі былі класіфікаваны па табліцах і падзяляліся на тры аддзелы: а) каменны век; б) бронзавы век; в) век жалеза. Існавала таксама невялікая нумізматычная калекцыя. Грамадства мела магчымасць азнаёміцца з часткай гэтага збору на выставе, прымеркаванай да правядзення IX археалагічнага з'езда ў Вільні ў 1893 г.

⁹⁹ Brežgo V. Muzea Witebskie... S. 16.

¹⁰⁰ Параделов М.Я. Адресная книга русских библиофилов и собирателей гравюр, литографий, лубков и прочих произведений печати. М., 1904. С. 124.

¹⁰¹ Записки Северо-Западного отдела Императорского Русского географического общества. Вильна, 1911. Кн. 2. С. 372.

¹⁰² Гл.: Z okolic Dzwiny. Witebsk, 1912; Федорович В.П. Белорусское вольно-экономическое Общество // Труды I Областного съезда сельских хозяев в г. Двинск в 1903 г. Витебск, 1904. С. XVIII.

¹⁰³ Sprawozdania Komisji do badania historyi sztuki w Polsce. Kraków, 1897. T. 6. S. 61.

¹⁰⁴ АР ЦБАНА. ф. ВА-163, арк. 196.

Прымаючы актыўны ўдзел у падрыхтоўцы і правядзенні з'езда, Шукевіч прадставіў на выставу тры табліцы з прадметамі з могільнікаў Лідскага павета¹⁰⁵. Аднак навуковыя колы былі прайнфармаваны аб складзе гэтай калекцыі значна раней. Шмат з сабранага калекцыянер адсылаў у Імператарскую археалагічную камісію, шчодро дзяліўся вынікамі навуковай працы з мясцовымі вучонымі¹⁰⁶. Пасля смерці ўладальніка калекцыя была раздроблена і папоўніла музейныя зборы Расіі і Польшчы.

Буйнейшы гісторыка-археалагічны збор у Беларусі напрыканцы XIX ст. узнік дзякуючы намаганням мінскага калекцыянера Г.Х. Татура (памёр у 1907 г.). Пачаўшы збіраць старажытнасці ў 14-гадовым узросце, ён хутка зацікавіўся археалогіяй. Калекцыя значна папоўнілася ў выніку курганных раскопак, якія інтэнсіўна праводзіліся ім на тэрыторыі Мінскай губерні ў 70-90-х гг. XIX ст.¹⁰⁷ Шмат цікавых помнікаў далі паездкі Г.Х. Татура па беларускім праваслаўным цэрквам і манастырам з мэтай збору старажытных культурных прадметаў (нягледзячы на каталіцкае веравызнанне, ён здолеў атрымаць у Сінодзе на гэта дазвол)¹⁰⁸. Нямала каштоўных прадметаў гісторыка-побытавага характару і твораў мастацтва перайшло да Татура з магнацкіх родавых гнёздаў у выніку ламбардных аперацый¹⁰⁹.

У пачатку XX ст. для размяшчэння ўжо вельмі значнага збору гаспадаром было адведзена два будынкі, у адным з якіх захоўваліся карціны і абразы, а ў другім - гісторыка-археалагічная калекцыя і бібліятэка. У.І. Сразнеўскі, аглядаеўшы збор у 1907 г., ахарактарызаваў яго «як разнастайны». Сярод убачанага вылучаліся «...вынікі раскопак курганоў (касцякі, каменныя прылады, розныя ўпрыгожванні); старажытна-польскія даспехі і зброя (напрыклад, лук Панятоўскага, шлем эпохі 30-гадовай вайны, порахаўніца 1641 г. з інкрустацыяй на скуру, велізарны рыцар на кані, закаваны ў панцыр з гербам Радзівілаў на грудзях; сцягі; шырокі збор анцімінсаў, царкоўнае начынне, адзенне, крыж, ахвяраваны Жыгімонтам I Лагойскаму касцёлу, калекцыі служцкіх паясоў і тканін, манет, посуду, гузікаў, марак і інш.)»¹¹⁰. Вельмі каштоўныя выданні кніг XVII-XIX ст. захоўваліся ў бібліятэцы.

¹⁰⁵ Каталог предметов, доставленных на археологическую выставку при IX археологическом съезде в Вильне в 1893 году. Вильна, 1893.

¹⁰⁶ Вольтер Э. Археологические коллекции частных лиц в Северо-западном крае // Виленский вестник. 1889. № 269.

¹⁰⁷ ДГАЛ, ф. 716, воп. 4, адз. зах. 218, арк. 1-291.

¹⁰⁸ Красавицкий И. Памятники церковной старины Полоцко-Витебского края и их охранение // Полоцко-Витебская старина. Витебск, 1911. кн. I. С. 33.

¹⁰⁹ АР ЦБАНЛ. ф. 29-88, арк. 5.

¹¹⁰ Даўтала З.І. Документы да гісторыі музея Г.Х. Татура у Менску // Запіскі аддзела гуманітарных навук. Мн., 1929. Т. 3. Кн. 8. С. 553.

Г.Х. Татур рабіў спробы выкарыстоўваць сабраанае ў навуковых і асветніцкіх мэтах. Так, на аснове сваёй археалагічнай калекцыі ён напісаў кнігу¹¹¹. Сабраныя матэрыялы дазволілі яму ў 1888 г. правесці археалагічную выставу ў Мінску¹¹², а ў 1893 г. стаць адным з экспанентаў выставы пры IX археалагічным з'ездзе¹¹³. Аднак большая частка гэтага збору не была вядома шырокай аўдыторыі.

Трэба адзначыць, што збіральніцкая, як урэшце і археалагічная дзейнасць Г.Х. Татура рэзка крытыкавалася яго сучаснікамі. Апантанасць калекцыянера, а таксама зацікаўленасць беларускімі старажытнасцямі спалучаліся ў ім з дылетантызмам у навуцы, які ўзмацняўся рознымі гандлёвымі аперацыямі. Непапраўную страту археалогіі нанеслі яго хаатычныя курганныя раскопкі, прычым шмат са знойдзенага бяследна знікла¹¹⁴.

Г.Х. Татур не пакінуў нашчадкаў, і ўвесь збор, ацэнены ў 200 тыс. рублёў, паступіў у продаж. Спрабуючы захаваць яго для горада, супрацоўнік мінскага царкоўна-археалагічнага музея Д.В. Скрынчанка безвынікова звяртаўся па дапамогу ў мясцовыя інстанцыі. Не прынеслі поспеху яго звароты і да прызнаных рускіх аўтарытэтаў - П.С. Уваравай, С.І. Шчукіна, І.Е. Забеліна¹¹⁵. У выніку большая частка збору была набыта прадстаўніком ствараемага ў той час Віленскага музея мастацтва і навук, які так і не быў адкрыты, пасля чаго сляды яго губляюцца. Другая частка была набыта з дапамогаю І. Луцкевіча заснавальнікам нацыянальнага музея ў Львове І. Свяціцкім, які стварыў там беларускі аддзел.

Цікавыя археалагічныя матэрыялы, якія былі здабыты падчас раскопак на тэрыторыі Беларусі, былі пакладзены ў падмурак прыватных калекцый вучоных Е.Р. Раманава, А.П. Сапунова (аб іх дзейнасці будзе сказана ніжэй), Н.П. Авенарыўса, а таксама М. Федароўскага (1853-1923). Апошні на працягу доўгага часу вёў раскопкі курганоў, шукаў палеалітычныя стаянкі ў заходняй частцы Беларусі. Археалагічную калекцыю М. Федароўскага, якая знаходзілася ў Косіна Гродзенскай губерні, дапаўнялі шматлікія этнаграфічныя матэрыялы (адзенне, упрыгожванні, цацкі, прылады працы, іншыя побытавыя рэчы заходніх беларусаў)¹¹⁶. З'яўляючыся сябрам шэрага польскіх

¹¹¹ Татур Г.Х. Очерк археологических памятников на пространстве Минской губернии и её археологическое значение. Мн., 1892.

¹¹² Случевский К.К. По северо-западной России. Спб., 1897. Т. 2. С. 518

¹¹³ Смородский А.П. Девятый археологический съезд в Вильне. Мн., 1893. С. 8.

¹¹⁴ Асабістая перапіска Г.Х. Татура сведчыць пра тое, што ён прадаваў рэчы са сваёй калекцыі не толькі прыватным асобам у Германію і Польшчу, але і такім аўтарытэтным музеям, як Клюні і Луўр (ДГАЛ, ф. 716, вон. 4, адз. зах. 217, арк. 117).

¹¹⁵ Минская старина. Мн., 1909. Вып. 1. С. 6.

¹¹⁶ Karłowicz J. Zbiory etnograficzne i archeologiczne pana M. Federowskiego // Wisła. 1889. Т. 3. Zesz. 2. S. 477.

навуковых таварыстваў, Федароўскі перадаў большую частку сабранага на працягу 1877-1904 гг. музеям Варшавы.

Вялікае значэнне для вывучэння гісторыі матэрыяльнай культуры Беларусі меў прыватны збор віленскага калекцыянера А.Р. Брадоўскага. Першыя знаходкі былі зроблены ім у 70-я гг. XIX ст. пад час выканання ім абавязкаў «тэхніка па ўладкаванню фундаментаў пад дзяржаўныя будынкi», а ў 1906 г. збор, які налічваў больш за 20 тыс. прадметаў, быў адкрыты для ўсіх жадаючых ў Вільні¹¹⁷. Наведвальнікі маглі азнаёміцца ў ім з археалагічнымі знаходкамі, вялікай нумізматычнай калекцыяй, абразамі, ордэнамі, масонскімі знакамі, калекцыяй старажытных гадзіннікаў і прадметамі яўрэйскага побыту. На жаль, каштоўнасць збору зніжала слабая сістэматызацыя прадметаў, іх невывучанасць. Гэта прыводзіла да таго, што некаторыя анатацыі насілі анекдатычны характар (напрыклад, дэманстраваліся «гліна, якой 50 тыс. гадоў таму харчаваўся першабытны чалавек... што засталася ад літоўскага правадыра, які жывіў 1000 гадоў таму і да т. п.»)¹¹⁸. Аднак большасць прадметаў, сабраных А.Р. Брадоўскі, уяўлялі значную гістарычную і мастацкую каштоўнасць.

У сувязі з пачаткам першай сусветнай вайны, Брадоўскі эвакуіраваў свой збор у Віцебск, дзе ён папоўніў фонды гістарычнага музея.

Развіццё гістарычнай навукі садзейнічала станаўленню нумізматыкі як самастойнай гістарычнай дысцыпліны. Важнае месца ў гэтым працэсе займалі калекцыянеры, якія не толькі сістэматызавалі, вывучалі, апісвалі сабраныя манеты, але сталі разглядаць іх як самастойныя гістарычныя крыніцы. Пры гэтым пры складанні калекцый пільная ўвага надзялялася грашоваму звароту на тэрыторыі Беларусі.

Асаблівае месца сярод нумізматычных калекцый займала калекцыя графа Э.К. Гутэн-Чапскага (1828-1896). Цікавасць да нумізматыкі прыйшла да яго яшчэ ў юнацтве пад уздзеяннем бацькі - члена Віленскай археалагічнай камісіі. Сярод першых паступленняў вызначаліся манеты, набытыя ў М. Тышкевіча і ў вядомага ў Еўропе нумізмата К. Баўэра. Знаходзячыся на дзяржаўнай службе ў міністэрстве ўнутраных спраў, а потым на пасадах віцэ-губернатара ў Ноўгарадзе і Пецярбурзе, ён рабіў частыя паездкі па цэнтральных губернях імперыі, якія таксама давалі цікавыя знаходкі. Так, у 1853 г. Чапскі набыў каштоўную нумізматычную калекцыю яраслаўскага памешчыка П. Шышкіна, якая складалася ў асноўным з манет часоў кня-

¹¹⁷ ДГАА, ф. 1135, вол. 4, адз. зах. 427, арк. 1.

¹¹⁸ Жиркевич А. По поводу музея Бродовского в Вильне // Исторический вестник. 1909. Май. С.783.

жацкай Русі. Шмат ён набыў у рускіх гандляроў-антыквараў і ў замежных нумізматаў¹¹⁹.

Калі Чапскі выйшаў у адстаўку ў 1879 г., ён пасяліўся ў сваім маёнтку Станькава Мінскай губерні і цалкам аддаўся любімай справе. Вынікам шматгадовых намаганняў і грашовых затрат было стварэнне там першакласнага нумізматычнага збору (больш за 10 тыс. адзінак), калекцый гравюр (каля 6 тыс. адзінак), карт, зброі, жывапісу, дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, кніг і рукапісаў. Усё гэта, старанна каталагізаванае па раздзелах, захоўвалася ў спецыяльным павільёне «Скарбчык», пабудаваным у выглядзе двухпавярховага мініяцюрнага сярэдневяковага замка і аб'яднанага з жылым будынкам лёхай¹²⁰.

Аматары нумізматыкі знаёміліся са зборам Э.К. Гутэн-Чапскага, наведваючы «скарбчык», альбо вывучаючы каталогі, уласнаручна складзеныя і выдадзеныя ўладальнікам.

Перад смерцю Чапскі прыняў рашэнне аб перадачы ў грамадскае карыстанне сабраных калекцый. Прадаўшы калекцыю рускіх манет вялікаму князю Георгію Міхайлавічу, ён вывез усё, што, з яго пункту гледжання, тычылася гісторыі польскага народа, у Кракаў. Апісаннем гэтай часткі калекцыі пасля смерці ўладальніка займаўся доктар мастацтвазнаўства Ягелонскага ўніверсітэта, у будучым нязменны (1901-1950) дырэктар Музея Нарадовага Ф. Капера. У хуткім часе ў Кракаве паўстаў будынак публічнага музея, які ўвабраў большую частку станькаўскіх калекцый і па сённяшні дзень мае назву «Музей Чапскіх»¹²¹.

Адданым збіральнікам быў мінскі чыноўнік М. Гаўсман (1817-1889). Цікавае да калекцыяніравання прыйшла да яго ўжо ў 50-я гг., падчас выканання абавязкаў сакратара канцылярыі мінскай дэпутацкай дваранскай зборні. Пасля вяртання ў Мінск у 70-я гг. з валагодскайсылкі (за ўдзел у паўстанні 1863 г.) ён пабудаваў дом, у якім разам з бібліятэкай экспанаваліся сабраныя гаспадаром творы мастацтва, археалагічныя знаходкі, а таксама матэрыялы, якія характарызавалі побыт беларусаў. Аднак галоўным захапленнем М. Гаўсмана была нумізматыка, а таксама іншыя дапаможныя гістарычныя дысцыпліны - сфрагістыка і геральдыка. Шмат матэрыялаў яму далі занябаныя мюнц-кабінецы і сямейныя архівы старых магнацкіх гнёздаў. Калекцыя М. Гаўсмана набыла вялікую вядомасць, чаму ў

¹¹⁹ Jelski A. Emeryk hr. Czapski // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. 1896. T. 3. № 3. S. 127.

¹²⁰ Sadowski H. Emeryk hr. Hutten-Czapski // Tygodnik ilustrowany. 1896. № 31. S. 610.

¹²¹ Przewodnik po muzeum im. Hr. Emeryka Hutten-Czapskiego w Krakowie. Kraków, 1908

значнай ступені спрыяла гісторыка-археалагічная выстава, праведзеная ім у 1880 г. у Мінску¹²².

Шмат гадоў збіраў нумізматычную калекцыю ўладальнік маёнтка Шо Віцебскай губерні І. Жаба. У яе склад, побач з замежнымі, уваходзілі шмат манет і медалёў, знойдзеных на тэрыторыі Беларусі¹²³. Значную калекцыю манет (каля 3 тыс. нумароў) і царкоўных старажытнасцей сабраў другі беларускі калекцыянер - святар з вёскі Парэчча Мінскай губерні П.М. Гаховіч. Большая частка гэтай калекцыі была ахвяравана ўладальнікам у музей мінскага царкоўна-археалагічнага камітэта¹²⁴.

У разглядаемы перыяд, побач з павышэннем цікавасці да помнікаў матэрыяльнай культуры, назіраецца пільная ўвага калекцыянераў да пісьмовых гістарычных крыніц. У выніку на мяжы вякоў на Беларусі з'явілася некалькі каштоўных збораў рукапісаў і кніг. Звычайна іх стваралі па раней распрацаваным плане, каб выявіць максімальную колькасць крыніц па асобных тэмах або перыядах гісторыі.

Адзін з такіх збораў, які быў прысвечаны вайне 1812 г., належаў памешчыку І.Х. Каладзеву (1859-1914). Яго капітал і прадпрыемальніцкі талент адчувальна паўплывалі на развіццё Барысава. З імем Каладзева звязана шэраг ініцыятыў па сацыяльна-эканамічным развіцці горада, у т. л. стварэнне першай тэлефоннай станцыі. Заснаваўшы пасады Новабарысаў у Мінскай губерні ў непасрэднай блізкасці да месца пераправы адыходзячай французскай арміі праз р. Бярэзін, ён зацікавіўся гэтым эпізодам вайны і распачаў руплівы збор матэрыялаў. З цягам часу сфера збіральніцкіх зацікаўленасцей І.Х. Каладзева пашырылася і ўключала ўжо ўсе дакументальныя і літаратурныя крыніцы па руска-французскіх адносінах у 1805-1815 гг. У выніку трыццацігадовых пошукаў у Расіі і за мяжой ён здолеў сабраць значную бібліятэку (каля 15 тыс. тамоў на 11 еўрапейскіх мовах), у аснову якой былі пакладзены кніжныя зборы маскоўскага генерал-губернатара А. А. Закрэўскага і яго пецябургскага цёзкі - вядомага бібліяфіла і калекцыянера¹²⁵. Асаблівую каштоўнасць уяўляў рукапісны адзел, дзе побач з арыгіналамі захоўваліся копіі дакументаў, знятыя ў замежных архівах, а таксама калекцыі карт, планаў, гравюр і карцін. Да «унікатаў» Каладзева адносіліся падборкі растопчынскіх афіш, газеты, якія выходзілі на тэрыторыі Беларусі

---

¹²² Kraj. 1889. №3. S. 16.

¹²³ Kurjer Wileński. 1860. 1 listopada.

¹²⁴ Антиквар. 1902. № 8. С. 262.

¹²⁵ Шлюбскі А. Матэрыялы да крыўскае гісторыі // Крывіч. 1925. № 9 (1). С. 46.

падчас французскай акупацыі, гравюры ўдзельнікаў вайны 1812 г., асабістая паходная карта Напалеона і інш.¹²⁶

У пачатку XX ст. новабарысаўскі збор ужо прыцягваў увагу даследчыкаў. Рускі бібліёграф К.А. Ваенскі ў 1904 г. пісаў, што «ў цяперашні час бібліятэка І.Х. Каладзева, як сховішча, прысвечанае выключна адной эпосе, па сваёй паўнаце з'яўляецца бясспрэчна першым зборам не толькі ў Расіі, але і ў Еўропе»¹²⁷. Разуমেючы значнасць сабранага матэрыялу, І.Х. Каладзеў забяспечыў да яго вольны доступ усіх зацікаўленых эпохай напалеонаўскіх войн. Для аблягчэння працы даследчыкаў у новабарысаўскім зборы яго ўладальнік правёў каталагізацыю карт, выдаў каталог рускага аддзела бібліятэкі¹²⁸.

Ужо ў 1903 г. сябры пецябургскага таварыства прыхільнікаў ваенных ведаў паставілі пытанне аб стварэнні на базе збору Каладзева публічнага музея, які б змог «у падрабязнасцях узнавіць сутыкненне двух вялікіх народаў»¹²⁹. А калі напярэдадні 100-годдзя айчынай вайны пачаўся падрыхтоўчыя работы па стварэнні музея 1812 г. у Маскве, І.Х. Каладзеў прыняў рашэнне аб перадачы яго арганізатарам сваёй бібліятэкі. Пазней яго ўдава ахвяравала туды ж увесь рукапісны і выяўленчы матэрыял. Музей 1812 г. так і не быў адчынены, а ў 1915 г. збор Каладзева быў занесены ў галоўную інвентарную кнігу Дзяржаўнага гістарычнага музея ў Маскве пад нумарам 49 561, дзе і знаходзіцца цяпер.

Буйной калекцыяй археаграфічных матэрыялаў валодаў гісторык, этнограф, публіцыст, эканаміст, член Кракаўскай акадэміі навук Аляксандр Ельскі (1834-1916), пакінуўшы ў выніку сваёй 50-гадовай навуковай і збіральніцкай дзейнасці глыбокі след у гісторыі культуры Беларусі. А. Ельскі скончыў мінскую гімназію, з 1852 па 1856 г. знаходзіўся на ваеннай службе, удзельнічаў у Крымскай кампаніі ў чыне паручніка. У 1857 г. пасяліўся ў сваім маёнтку Замосце Мінскай губерні, дзе сумяшчаў калекцыяніраванне з літаратурнай і грамадскай работай.

Яго калекцыя адрознівалася надзвычайнай шматграннасцю і складалася з калекцый жывапісу, гравюр, парцэляны, шкла, мэблі, ордэнаў, мемарыяльных, археалагічных і этнаграфічных прадметаў. Першая ўзгадка аб зборы роду Ельскіх прыпадае на 1812 г., калі карціны і гістарычную зброю з цікавасцю аглядаў камандзір польскага

¹²⁶ Военский К. Собрание И.Х. Колодева по 1812 году в Новоборисове, Минской губернии // Военный сборник. 1904. № 2. С. 205.

¹²⁷ Там жа.

¹²⁸ Русская армия в 1812 году. Каталог русских книг по истории Отечественной войны библиотеки Ив. Хр. Колодева. Мн., 1912.

¹²⁹ Московские ведомости. 1903. № 213.

корпуса князь Юзаф Панятоўскі - сябра палкоўніка кавалерыі Станіслава Ельскага, бацькі калекцыянера.

Аднак найбольш каштоўнай часткай збору была калекцыя аўтографу і дакументаў, якая налічвала 20 тыс. адзінак, і багатая гістарычная бібліятэка. У аснову калекцыі А. Ельскага, якая пачала фарміравацца на пачатку XIX ст., былі пакладзены сямейныя архівы згасаўшых магнацкіх родаў а таксама асабістыя архівы мясцовых культурных дзеячаў, з якімі ён падтрымліваў блізкія адносіны. У далейшым гэтая калекцыя была пашырана за кошт мэтанакіраванага збору гістарычных дакументаў і сістэматызавана па тэматычных раздэлах. Сярод іх асабліваю цікавасць выкаікалі дакументы адміністрацыйнага характару, аддзелы, прысвечаныя падзеям 1794, 1812, 1831, 1864 гг., арміі, філасофіі, прыродазнаўству, царкве. Мелася т. зв. «царская папка» з аўтографамі Пятра I, Паўла I, Ганны Іаанаўны, «французская папка» з аўтографамі Напалеона, Людовіка XVI, Жазэфіны, Сэн-Жуста, Рабесп'ера, Марата, аддзел А. Міцкевіча, «радзівілаўская папка», аўтографы М. Лютэра, Д. Вашынгтона і шмат іншага¹³⁰.

У Замосці знаходзілася невялікая (каля 60 палотнаў), але ўмела падабраная калекцыя жывапісу. У ёй побач з творамі заходнееўрапейскіх майстроў (Андрэа Дэль Сарта, Веранезе, Бачарэлі) меліся працы шматлікіх прадстаўнікоў беларускага, літоўскага і польскага мастацтва. У багатым адзеле гравюр, які налічваў больш за 2 тыс. нумароў, можна было ўбачыць эстампы Вато, Бушэ, Юнга, літаграфіі Фаянса, Арлоўскага і некаторых іншых мясцовых і заходнееўрапейскіх аўтараў¹³¹.

Важнае месца ў зборы займаў аддзел, дзе былі сабраны беларускія песні, прымаўкі, прыказкі, легенды і літаратурныя творы. Аб гэтым напрамку сваёй калекцыйнай дзейнасці А. К. Ельскі ў адным з лістоў, датаваным 1890 г., пісаў як аб збіранні ўсяго, што тычыцца беларускай літаратуры, «...у надзеі, што Беларусь яшчэ дачакаецца свайго Шаўчэнку»¹³². Гэты аддзел добра дапаўняла створаная з дапамогаю дачкі калекцыянера Аляксандры этнаграфічная калекцыя, якая складалася з прадметаў сялянскага побыту, прыладаў працы, музычных інструментаў і падобнае¹³³.

Неабходна адзначыць, што А.К. Ельскі імкнуўся надаць свайму збору музейны характар. Не абмяжоўваючыся яго асабістым выкарыстаннем у навуковых мэтах (з-пад п'яра калекцыянера выйшла каля

¹³⁰ Życka L., Łeska M. Działalność popowstaniowa polaków na ziemi Mińskiej. Warszawa, 1939. S. 125.

¹³¹ Там жа. S. 124.

¹³² ДГАА, ф. 1135, воп. Ю, адз. зах. 97, арк. 442-447.

¹³³ Там жа, арк. 436 адв.

тысячы артыкулаў і нарысаў гісторыка-краязнаўчага, а таксама этнаграфічнага характару), Ельскі гасцінна прымаў усіх зацікаўленых¹³⁴. Для запісу наведвальнікаў вялася спецыяльная «Кніга для запісаў», дзе значыліся імёны З. Глогера, В. Спасовіча, М. Рале, Т. Корзана і іншых вучоных. Шмат з сабранага калекцыянер пры жыцці перадаў у музеі Варшавы, Вільні, Кракава, імкнучыся хаця б часткова здзейсніць сваю ідэю стварэння агульнадаступнай музейна-архіўнай установы¹³⁵.

У хуткім часе пасля смерці ўладальніка акупацыйных польскія ўлады вывезлі «Бібліятэку і музей старажытнасцей Аляксандра Ельскага» ў Варшаву. Частка калекцыі загінула падчас рэвалюцыйных падзей 1917 г.¹³⁶ Пасля другой сусветнай вайны згарэла цэнтральная частка сядзібы, дзе ў той час размяшчалася каля дзесятка сем'яў. Тое, што засталася, разабралі сяляне для пабудовы жылля.

У 1885 г. у распараджэнне гарадскіх улад Слуцка паступіў вялікі збор гістарычных дакументаў і старадрукаў пратэстанцкага пастыра Юшака Бергеля. Гэты збор, які захоўваўся ў 12 шафах, быў завешчаны гораду ўладальнікам¹³⁷.

Вайскова-гістарычныя помнікі ўтваралі найбольш каштоўную частку збору апошняга ўладальніка маёнтка Русінавічы Мінскай губерні, вядомага калекцыянера Я. Уняхоўскага. Пачаўшы сваю дзейнасць на мяжы стагоддзяў з сістэматызацыі ўласнага збору, ён неўзабаве набывае частку збору К. Тышкевіча ў Лагойску, а таксама каштоўныя прадметы з іншых занядбаных магнацкіх «гнёздаў». Галоўнай «слабасцю» Уняхоўскага была беларуская вайсковая гісторыя - у яго калекцыі прыцягвалі ўвагу турнірныя рыцарскія даспехі, у тым ліку кальчуга з выявай герба «Пагоня», напlechнікі князя Альбрэхта Радзівіла XVII ст., камплекты зброі, уніформа, помнікі, звязаныя з падзеямі вайны 1812 г. на тэрыторыі Беларусі, узбраенне «крылатага» гусара і шмат іншага. Частку прадметаў з калекцыі Я. Уняхоўскага сёння можна ўбачыць у экспазіцыі Музея войска польскага ў Варшаве.

У асобнай зале маёнтка Іванск Лепельскага павета таксама экспанаваліся выключна помнікі вайсковай гісторыі. Гэтая зала «вайскавай славы» ўзнікла дзякуючы захапленню гаспадара маёнтка В. Валад-ковіча. Апошні, карыстаючыся тым, што побач адбыліся дзве буйныя бітвы - Яна Хадкевіча з Дзмітрыем Шуйскім, а таксама Удзіно з Вітгенштэйнам, праводзіў на палях баёў інтэнсіўныя археа-

¹³⁴ Pigowski J. Z wycieczki na Białoruś // Kraj. 1891. № 37. S. 7.

¹³⁵ ДГАЛ, ф. 1135, воп. 10, адз. зах. 97, арк. 436.

¹³⁶ С. К. Вываз крыўскіх цэннасьцяў у Польшчу ў часе польска-расійскай вайны 1918-1919 гг. // Крывіч. 1925. № 10(2). С. 108.

¹³⁷ Biblioteka Warszawska. 1885. T. 3. Zesz. 7. S. 154.

лагічныя раскопкі, якія далі разнастайныя знаходкі: панцыры, копі, шаблі, каменныя кулі, ядры, гузікі, какарды, фрагменты конскай зброі і многае іншае.

Разам з гістарычнымі калекцыямі ў Беларусі існаваў шэраг цікавых прыватных збораў выяўленчага і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Многія з іх пачалі фарміравацца яшчэ ў першай палове XIX ст., калі рэзідэнцыі магнатаў і заможнай шляхты поўніліся карцінамі і дыванамі, скульптурамі і вазамі, вырабамі з косці, крышталя, парцэляны. Першыя ўладальнікі набывалі іх для ўпрыгожвання сваіх дамоў. Але з цягам часу гэтыя прадметы, складаўшыя побытавыя комплексы, набылі значэнне каштоўных мастацкіх калекцый. Такім быў збор князёў Паскевічаў у Гомелі.

Гомельскі палац М.П. Румянцава ў 1837 г. перайшоў да фельд-маршала І.Ф. Паскевіча ў якасці падарунка за перамогі ў вайне з Персіяй. У наступныя гады ён «...стаў амаль самым лепшым і багатым ва ўсім краі»¹³⁸. На афармленне інтэр'ера палаца паўплываў увайшоўшы ў моду рамантызм. Гэта праявілася ў захапленні карцінамі старажытных майстроў, гістарычным матэрыялам, экзотыкай. Залы былі ўпрыгожаны мармурам, пазалотай, каштоўнымі пародамі дрэваў, што стварала ўражанне ўрачыстасці і багацця. У парку прыцягвалі ўвагу дзесяткі мармуровых фігур і бюстаў работы знакамітых італьянскіх, французскіх і нямецкіх майстроў (некаторыя з іх знаходзіліся раней у Летнім садзе ў Пецяярбурзе). На бакавой тэрасе палаца ўзвышалася статуя польскага палкаводца Ю. Панятоўскага работы скульптара Б. Торвальдсэна¹³⁹.

У сярэдзіне XIX ст. да палаца была прыбудавана вежа ў стылі неарэ-несансу, дзе дэманстраваліся найбольш каштоўныя калекцыі. Іх склад быў абумоўлены ваеннымі паходамі ўладальніка, а таксама яго мастацкім густам. Так, інтэр'еры залаў вежы ўпрыгожвалі карціны мастака-рамантыка Я. Сухадольскага, летапісаўшыя паходы Паскевіча ў Турцыю, Персію, Польшчу, палотны Каналета, партрэты рускіх цароў і царыц пэндзля айчынных і заходнееўрапейскіх мастакоў. Значную цікавасць уяўляў збор ваз, падараваных гаспадару Мікалаем I і прускім каралём Фрыдрыхам-Вільгельмам, скульптурныя творы А. Кановы і Х. Раўха, калекцыі старажытнай зброі і парцэляны, кнігі і рукапісаў¹⁴⁰.

¹³⁸ Лукомский Г. Гомельская усадьба кн. И.И. Варшавской гр. Паскевич-Эриванской. // Столица и усадьба. 1913. № 1.

¹³⁹ Шишкина О. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 г. Спб., 1848. 4.1. С. 143.

¹⁴⁰ Сигов А. Замок кн. Паскевича в Гомеле. // Исторический вестник. 1915. Т. XXXIX. С. 280.

Збор Паскевічаў які канчаткова сфарміраваўся у канцы XIX ст., прыцягваў увагу не толькі мясцовых аматараў мастацтва, але і вучоных абедзвюх сталіц імперыі¹⁴¹. Аднак трапіць у замак нават для выбраных было складана, а падчас прысутнасці у ім гаспадароў - увогуле немагчыма. Становішча змянілася толькі пасля нацыяналізацыі збору ў 1918 г. і пераўтварэння яго ў найбагацейшы самастойны музей.

Буйнейшы збор прадметаў дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, сярод якіх вылучалася калекцыя парцэляны, знаходзілася ў Обрынскім палацы, які належаў роду Кашыцаў¹⁴².

Падобныя зборы мелі Незабытоўскія ў Бацэвічах Бабруйскага павета (калекцыі старадаўніх гадзіннікаў, урэцкага шкла, саксонскай і венскай парцэляны), Галынскія ў крычаўскім палацы (партрэтная зала, якая налічвала 42 палатна XVII-XIX ст.), Святаполк-Завадскія ў Крошыне Наваградскага павета (калекцыі старадаўняй зброі, парцэляны, сямейных партрэтаў), Цэханавецкія ў Бачэйкаве Лепельскага павета і інш.

Разам з гэтымі пабытовымі, або «інтэр'ернымі», зборамі твораў мастацтва, якія неслі на сабе адбітак адышоўшай эпохі, з'яўляюцца новыя спецыялізаваныя мастацкія калекцыі. Да ліку апошніх адносілася вельмі папулярная сярод сучаснікаў калекцыя жывапісу мастака Генрыха Вейсенгофа (1859-1922), выпускніка Пецябургскай акадэміі мастацтваў, дзе ён вучыўся ў класе славутага Клодта. Калекцыя знаходзілася ў Русаковічах Ігуменскага павета, дзе былі напісаны сусветнаведомыя шэдэўры «Снег», «Стары двор Русаковічы», «Могілі ў Русаковічах». У калекцыянерскай дзейнасці Вейсенгофа адлюстравалася цікавасць да гісторыі і культуры беларускага народа. У Русаковічах можна было ўбачыць шмат эцюдаў і замалёвак беларускіх пейзажаў, тыпаў сялян, шляхты і мяшчан, а таксама сядзібаў і палацаў¹⁴³.

Самастойнае значэнне ў калекцыі мелі карціны старых беларускіх мастакоў, у прыватнасці «Аўтапартрэт» Я. Дамеля, партрэты пэндзля В. Ваньковіча і Я. Рустэма і інш. Апроч жывапісных твораў, тут знаходзілася калекцыя ўрэцкага шкла, слуцкіх паясоў, старых абразоў.

Цікава адзначыць, што ў 1901 г. Г. Вейсенгофу давялося паспрабаваць свае сілы ў экспазіцыйным дызайне. Ён атрымлівае зап-

---

¹⁴¹ Аб гэтым сведчаць падрабязныя апісанні мастацкіх скарбаў Паскевічаў, якія з'яўляліся ў шэрагу часопісаў Пецябурга і Масквы, спасылкі на гомельскі збор пры складанні музейных каталогаў, а таксама гістарычныя даследаванні.

¹⁴² Żmigrodzki J. Nowogrodok i okolice. Wilno, 1931. S. 80.

¹⁴³ Weysengoff J. Dwory w Mińszczyźnie. Świat. 1931. № 30.

рашэнне ад арганізатараў мінскай прамысловай і сельскагаспадарчай выставы выканаць эскізы яе экспазіцыі і дыпламаў, якія выдаваліся лепшым экспанентам.

У 1917 г. гаспадар Русаковічаў пераехаў у Варшаву, не прыняўшы новай улады, дзе і памёр у 1922 г. Мясцовыя сяляне разабралі маёнтак Вейсенгофа на дровы, лёс яго калекцыі невядомы.

Яшчэ адным прыкладам спецыялізацыі ў галіне мастацкага калекцыяніравання з'яўляецца дзейнасць уладальніка сядзібы ў Геранёнах Ашмянскага павета І. Карвін-Мілеўскага. За перыяд з 1880 па 1895 г., не шкадуючы сіл і сродкаў, ён сабраў адну з лепшых калекцый польскага і беларускага жывапісу (больш за 200 адзінак). Добрую калекцыю галандскага і французскага жывапісу сабраў у сваім маёнтку Клеўніца Віцебскай губерні бібліяфіл А. Умястоўскі. На пачатку ХХ ст. вядомасцю карысталася калекцыя рускага і заходнееўрапейскага жывапісу выхаванца імператара Мікалая II палкоўніка Станіслава Гарцінга ў Дукоры. Залы дукорскага палаца пры яго апошнім уладальніку ўпрыгожвалі сцены, выкладзеныя з суцэльных люстэрак, унікальная паркетная падлога, прадметы дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва.

Усе гэтыя калекцыі пры спрыяльных умовах павінны былі склаасці падмурак Нацыянальнага мастацкага музея Беларусі.

Акрамя пералічаных збораў гістарычных і мастацкіх прадметаў, працягвалі фарміравацца прыродазнаўчыя калекцыі. Яны характарызаваліся грунтоўнай спецыялізацыяй, выкарыстаннем сабраных прадметаў у навуковых даследаваннях, а таксама ў асветніцкіх мэтах. З'яўленне гэтых калекцый у значнай ступені абумовіла паўстаўшая патрэба ў прыродазнаўчым вывучэнні Беларусі.

У гэтай сувязі заслугоўвае ўвагі навуковая дзейнасць вядомага беларускага геабатаніка і дэндролога У.У. Адамава (1875-1987). У пачатку стагоддзя ў маёнтку Вялікія Лётцы Віцебскай губерні ён распачаў стварэнне батанічнага сада і гербарыяў. У іх камплектаванні на чале з уладальнікам бралі ўдзел таксама славетны батанік Я.К. Кесельрынг, К.Н. Вагнер, Р. Ф. Німан, А.Д. Ваейкоў, а таксама супрацоўнікі батанічных садоў Пецябургскай Акадэміі навук і Ляснога інстытута, Парыжскага прыродазнаўчага музея, Жэнеўскага альпійскага сада.

У канцы ХІХ ст. у распараджэнні У.У. Адамава была 1021 расліна - акліматазаваныя прадстаўнікі заходнееўрапейскай, азіяцкай і іншай флоры. Праз дзесяцігоддзе калекцыя павялічылася больш чым удвая.

На аснове гербарыяў і батанічнага сада быў створаны «невялікі батанічны музей».

Побач з выкарыстаннем у навуковых мэтах самім уладальнікам, калекцыі ў Вялікіх Лётцах сталі месцам правядзення даследчай працы мясцовага земляробчага гуртка, іншых вучоных. А з 1924 г. гэтыя калекцыі выкарыстоўваліся ў якасці вучэбнай базы Беларускага дзяржаўнага ветэрынарнага інстытута.

Шырока вядомым у Віцебскай губерні было імя натураліста-самавучкі І.К. Мароза. У яго доме-лабараторыі на хутары Фатынь размяшчалася даволі багатая калекцыя птушак і насякомых, вялікая навуковая бібліятэка. У выніку заняткаў па вывучэнні глебаў Беларусі сфарміравалася мінералагічная калекцыя. Падобна У.У. Адамаву, І.К. Мароз не толькі дзяліўся вынікамі сваёй навуковай працы з калегамі-вучонымі, але і забяспечваў доступ да сабранага ўсіх зацікаўленых. Са слоў сучасніка, на хутары Фатынь быў «...жывы, дзеючы... музей, у якім нават павярхоўны назіральнік, амаль што апрача сваёй волі атрымлівае шмат ведаў, знаёміцца з раслінамі, іх жыццём і ўвогуле ўпэўніваецца ў карысці ведаў»¹⁴⁴.

З іншых прыродазнаўчых прыватных збораў заслугоўваюць увагі батанічныя калекцыі агранома В.В. Ельскага ў гадавальніку Ігнацічы Мінскай губерні, а таксама энтамалагічныя калекцыі барона фон Станге ў Гродне і В. дэ Вір'енаў в. Лішкі Гродзенскай губерні¹⁴⁵.

Характарызуючы развіццё прыватнага збіральніцтва, нельга абмінуць з'яўленне першых тэхнічных калекцый. Адной з іх валодаў віцебскі інжынер Г.М. Юрчанка, сабраўшы ў пачатку стагоддзя прадметы, якія мелі дачыненне да будаўніцтва чыгунак (кастылі, гонты і пад.), калекцыю чарцяжэй чыгуначных збудаванняў, паштовак з выявамі вакзалаў і каталогаў тэхнічных вытворчасцей. Значную каштоўнасць уяўляла прафіліраваная бібліятэка, якая налічвала звыш 1,5 тыс. тамоў¹⁴⁶.

XIX стагоддзем датуецца першыя спробы аматараў беларускіх старажытнасцей стварыць мемарыяльныя музеі. Так, у 1857 г. уладальнік косаўскага палаца Вандалін Пуслоўскі арганізаваў рэстаўрацыйныя работы ў прыйшоўшым у заняпад маёнтку Мерачоўшчына, дзе нарадзіўся Т. Касцюшка. Быў мемарыялізаваны пакой, дзе нарадзіўся слаўны ваенны і палітычны дзеяч. У канцы XIX ст. падобным мемарыяльным пакоем у маёнтку Скокі быў ушанаваны ад'ютант Касцюшкі Юліян Нямцэвіч. Яго нашчадкі сабралі ўзнагароды, пагоны,

¹⁴⁴ Адамаў У.У. Фатыньскі сад і гаспадарка // Віцебшчына. Вып. I. Віцебск, 1925. С. 163.

¹⁴⁵ Jakimowicz J. Miejskie muzeum przegrodnicze // Niemen. 1935. Zesz. 1. S. 13.

¹⁴⁶ Шуманскій Е.А. Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров. Одесса, 1905. С. 135.

гадзіннік, дарожны пісьмовы прыбор, калекцыю табакерак, падараваных Напалеонам, Паўлам I, Дж. Вашынгтонам, Т. Джэферсонам, а таксама жывапісных і скульптурных партрэты Ю. Нямцэвіча. Апошняя гаспадыня Залесся Марыя Жэброўская падчас абнаўлення свайго палаца таксама захавала рабочы кабінет свайго славутага продка - Міхала Клеафаса Агінскага, т. зв. «кампазітарскі пакой».

Такім чынам, на беларускіх землях існавала значная колькасць разнастайных калекцый, якія адыгрывалі важную ролю ў культурным і навуковым жыцці рэгіёна. Грамадска-палітычны і культурны ўздым, рост нацыянальнай самасвядомасці, які намеціўся на беларускіх землях на мяжы XIX і XX ст., абудзіў у найбольш перадавой часткі грамадства жаданне вывучаць гісторыю і прыроду сваёй радзімы, захаваць ад заняпаду помнікі яе мінулага. У шэрагу выпадкаў дзейнасць калекцыянераў характарызувалася не толькі дбайным падборам прадметаў, высокім узроўнем іх навуковай апрацоўкі, але і разуменнем грамадскай значнасці сабранага. Апошнія цалкам тычыцца братоў Я.П. і К.П. Тышкевічаў, І.І. Луцкевіча, І.Х. Каладзева, Э.К. Гутэн-Чапскага, І.К. Мароза і інш., якія пры жыцці зрабілі сваі калекцыі грамадскім набыткам. Пазней іх калекцыі папоўнілі фонды музеяў Беларусі, Расіі і Польшчы.

Глава II. МУЗЕІ НАВУЧАЛЬНЫХ УСТАНОЎ

Канец XVIII ст. азначаны стварэннем першых музеяў пры некаторых свецкіх і духоўных навучальных установах Беларусі. Захоўваючы многія рысы прыватных збораў, гэтыя музеі ўвасаблялі дыдактычны прынцып нагляднасці навучання. Іх калекцыі спрыялі засваенню ведаў, развіццю мастацкага густу, пашырэнню навуковага кругагляду вучняў. Усё гэта сведчыла аб зараджэнні адукацыйна-выхаваўчай сацыяльнай функцыі, якая атрымала далейшае развіццё ў музеях XIX-XX ст. Акрамя таго, некаторыя калекцыі разглядаемых музеяў, дзякуючы дзейнасці выкладчыкаў-энтузіястаў ператварыліся ў сапраўдныя навуковыя лабараторыі.

Першы такі музей узнік у Гродзенскай медыцынскай акадэміі ў другой палове XVIII ст. Яго стварэнне было звязана з дзейнасцю упраўляючага каралеўскімі эканоміямі ў Вялікім княстве Літоўскім А. Тызен-гаўза, які ў 1775 г. запрасіў узначаліць акадэмію вядомага французскага медыка і натураліста, доктара батанікі і медыцыны Жана Эмануэля Жылібера, які да гэтага працаваў ва універсітэце французскага горада Монпелье. Прымаючы прапанову А. Тызенгаўза, Жылібер усведамляў усю складанасць працы і грунтоўна падрыхтаваўся да яе. На шляху з Монпелье ў Гродна, ён сустракаўся з вядомымі прыродазнаўцамі таго часу, у т. л. з А. Жус'е ў Парыжы, з Ж. Банэ ў Жэневе, А. Галерам у Берне. Ад іх ён атрымаў каштоўныя парады, а таксама шмат карысных кніг і дапаможнікаў. У выніку, калі напрыканцы 1775 г. малады вучоны прыехаў у Гродна, ён валодаў «вялікай калекцыяй насення і іншымі навуковымі прадметамі»¹⁴⁷.

У маі 1776 г. А. Тызенгаўз заключыў з Жыліберам дамову, адзін з пунктаў якой абумоўліваў стварэнне «музея для вывучэння натуральнай гісторыі», а другі - уладкаванне батанічнага сада¹⁴⁸. Трэба заўважыць, што ў пункце пра музей гаворка ішла хутчэй не аб стварэнні, а аб сістэматызацыі і пашырэнні, бо некалькімі гадамі раней А. Тызенгаўз абачліва набыў багаты прыродазнаўчы збор бібліятэкара Радзівілаў К. Магніцкага. Разам з узорамі, якія прывёз Жылібер з-за мяжы, гэты збор стаў падмуркам будучага музея¹⁴⁹.

Вялікае значэнне для ўзбагачэння калекцый мелі навуковыя экспедыцыі, якія арганізоўваў Жылібер у 1776-1777 гг. у заходняй частцы Беларусі, пра што ён сам піша ў працы, прысвечанай мясцовай

¹⁴⁷ Bohusz X. Spominka o Antonim Tyzenhauzie // Tygodnik Wileński. 1820. T. 9. S.236.

¹⁴⁸ НГАБ, ф. 694, воп. 2, адз. зах. 211, апк. 100.

¹⁴⁹ Bernoulli J. Reisen dureb Brandenburg, Pommern, Preussen, Curland, Russland und Pohlen in den Jahren 1777 und 1778. Leipzig, 1780. B. 6. S. 39.

флоры¹⁵⁰. Да гэтага ж часу адносяцца і яго першыя палеанталагічныя даследаванні, вынікі якіх таксама ўзбагацілі музей¹⁵¹. Акрамя таго, у абмен на ўзоры беларускай флоры і фауны П. Паласам з Пецярбурга, А. Сахандэрам з Лондана, настаўнікам Жылібера А. Гуанам з Монпелье ў музей дасылаліся прадметы натуральнай гісторыі і цэлыя зельнікі-калекцыі.

Апісанне музея пры Гродзенскай медыцынскай акадэміі пакінуў нямецкі астраном І. Бернулі, які агледзеў яго ў 1778 г. Да часу яго прыбыцця стварэнне музея натуральнай гісторыі яшчэ не было скончана. Але ўжо тады нямецкага падарожніка ўразіла багацце калекцый мінералаў (каля 10 тыс. адзінак), сярод якіх былі ўзоры жалезных і медных выкапняў, бурштыну, а таксама мастацкія вырабы з некаторых мінералаў. Асобна ў экспазіцыі была прадстаўлена група экспанатаў, якія выкарыстоўваліся для вывучэння фізікі і знаходзіліся пад наглядам вопытнага механіка.

Да кабінета натуральнай гісторыі далучалася багатая бібліятэка, якая налічвала больш за 3 тыс. тамоў кніг па медыцыне і прыродазнаўству, выдадзеных ў Францыі, Аўстрыі і Германіі. Тут жа экспанаваліся 300 медзьярытаў з выявамі малавядомых раслін Альпаў і Пірэнеяў, падрыхтаваных прафесарам батанікі універсітэта Монпелье П'ерам дэ Белевелем у пачатку XVII ст. Жылібер планаваў зрабіць з медзьярытаў адбіткі і дадаць да іх уласны каментарый¹⁵².

Другі падарожнік - англійскі гісторык В. Кокс апісвае моцныя ўражанні, якія ў яго засталіся ад наведвання батанічнага сада, створанага дзякуючы клопату Жылібера. Паводле меркавання англічаніна, сад, які ў 1778 г. налічваў не менш як 1,5 тыс. відаў раслін, быў не горшы за буйнейшыя батанічныя сады Еўропы¹⁵³. Акрамя таго, у будынку акадэміі знаходзіўся анатамічны тэатр; дзе размяшчаліся навукова-дапаможныя матэрыялы па астэалогіі¹⁵⁴.

Такім чынам, музей пры Гродзенскай медыцынскай акадэміі ўжо ў першыя гады свайго існавання здолеў сабраць рознабаковыя прыродазнаўчыя калекцыі. У 1780 г. Жылібер дакладаў аб сваёй працы каралю Станіславу Аўгусту: «Кабінет натуральнай гісторыі, укамплектаваны ад мінералаў да пладоў, засталіся толькі жывёлы. Пачаць іх збор стане магчымым толькі ў тым выпадку, калі акадэміі будуць прадстаўлены два стралка, два птушкаловы і добры рыбалоў.

¹⁵⁰ Gillibert J. E. Flora Lituanika. Grodnae, 1781. T. 1. S. XVII.

¹⁵¹ Sławiński W. Jan Emmanuel Gilibert // Archiwum historii i filozofii medycyny. 1926. T. 4. S. 239.

¹⁵² Bernoulli J. Reisen durch Brandenburg... B. 6. S. 38.

¹⁵³ Coxe W. Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark. London, 1802. Vol. I. P. 226.

¹⁵⁴ Wrzosek A. Założenie królewskiej szkoły lekarskiej w Grodnie za St. Augusta // Archiwum historii... 1925. T. 2. Cz. 2. S. 154.

Анатамічны кабінет ўкамплектаваны ў адносінах астэалогіі. Астатняе будзе зроблена па ходу чытання лекцый...»¹⁵⁵.

Жылібер даваў сваім вучням глыбокія веды па медыцыне і натуральнай гісторыі. Аднак наладжаная ім збіральніцкая работа была скіравана не толькі на выкладанне вучэбных дысцыплін, але і на сур'ёзныя навуковыя даследаванні. Французскі натураліст склаў некалькі зельнікаў, прысвечаных дзікарастучым раслінам з ваколіц Гродна і Вільні - найстарэйшыя зельнікі з тэрыторыі Беларусі, на падставе якіх ім была напісана кніга «Flora Lituanika». Можна сцвярджаць, што з'яўленне гэтых зельнікаў азначала нараджэнне батанікі ў Беларусі. Верагодна, гэта была першая калекцыя раслін Рэчы Паспалітай, складзеная і апісаная адпаведна сістэмы К. Лінея. На ёй выхавалася цэлае пакаленне вядомых ў будучым прыродазнаўцаў - Ю. Пачоскі, У. Скрабачэўскі і інш. Акрамя таго, падчас збору калекцый Ж. Жылібер падрыхтаваў першую ў Еўропе фітагеаграфічную карту. Такім чынам, музей можна назваць першай навуковай лабараторыяй па вывучэнні флоры, фауны і палеанталогіі Беларусі.

Музей знаходзіўся яшчэ ў стадыі станаўлення, калі ў 1781 г., паводле загада караля, Гродзенская медыцынская акадэмія была далучана да Віленскага медыцынскага калегіума (у будучым - медыцынскі факультэт Віленскага універсітэта). Нягледзячы на пратэсты А. Тызенгаўза, туды была перавезена большая частка музейных прадметаў і раслін з батанічнага саду. Менш каштоўныя кнігі, астранамічныя, фізічныя і механічныя прадметы перадалі ў гродзенскае дамініканскае вучылішча¹⁵⁶. Праз некалькі год, паспешліва пакідаючы медыцынскі калегіум, Жылібер пакінуў у Вільні свае калекцыі. Пазней, дзякуючы доўгім перамовам, што тычыліся магчымай кампенсацыі, пенсіі, вяртання збораў, частка калекцыі трапіла ў 1790 г. у Ліён. Тое, што засталася, у тым ліку славутыя зельнікі Жылібера, пасля закрыцця ў 1841 г. Віленскай медыка-хірургічнай акадэміі было перададзена ўніверсітэту Св. Уладзіміра ў Кіеве.

Арганізацыя музея ў Гродзенскай медыцынскай акадэміі храналагічна супала са стварэннем музея ў Полацку пры езуіцкім калегіуме, якую заснаваў кароль Рэчы Паспалітай С. Баторый. Як вядома, С. Баторый, які вярнуў Полацк у склад Вялікага княства Літоўскага падчас Лівонскай вайны ў 1579 г., выдаў зямельны надзел ў горадзе ордэну езуітаў. Новыя гаспадары, якія атрымалі разам з зямлёй некалькі кляштараў і цэркваў, былі абавязаны, паводле дамовы,

¹⁵⁵ Sławiński W. Jan Emmanuel Gilibert, profesor i założyciel ogrodu botanicznego w Wilnie // Ateneum Wileńskie, 1925. Rok III. Zczs. 9. S. 18.

¹⁵⁶ Орловский Е. Гродненская старина. Гродно, 1910. Ч. 1. С. 182.

адчыніць семінарыю для выхавання моладзі, што і было зроблена ў хуткім часе. Нягледзячы на войны, бедствы і неспрыяльныя для полацкіх езуітаў палітычныя падзеі, на працягу XVI-XVIII ст. калегіум існаваў і ўзбагачаўся за кошт скарбаў ордэна, а таксама шчодрых ахвяраванняў каралёў і магнатаў.

Стварэнне музея ў Полацкім калегіуме звязана з прыбыццём у горад езуітаў з Заходняй Еўропы. Гэта стала магчыма пасля таго, як у 1774 г. Кацярына II узяла пад апеку езуітаў у межах Расійскай імперыі. Зрабіла яна гэта, кіруючыся палітычнымі матывацыямі, насуперак папскай буле аб скасаванні ордэна. У 70-я гг. XVIII ст. у Полацк «накіраваліся людзі розных званняў і ведаў, мастацтваў і рамёстваў: тут былі механікі, мастакі, медыкі, бібліяфілы, археолагі, астраномы, хімікі, лекары, вынаходнікі і будаўнікі розных машын...»¹⁵⁷. Многія з іх прывозілі з сабой прыродазнаўчыя зборы і мастацкія вырабы, розныя механізмы і кнігі.

Сярод прыбыўшых езуітаў былі вядомы італьянскі архітэктар і мастак Ю. Анжыяліні, доктар гісторыі і археалогіі з Сарбонскага ўніверсітэта Д. Рышардо, былы сакратар Адукацыйнай камісіі Г. Пірамовіч¹⁵⁸. Да найбольш аўтарытэтных выкладчыкаў калегіума адносіўся Габрыэль Грубер (1738-1805), аўстрыйскі вучоны-энцыклапедыст, мастак і архітэктар. Ён добра ведаў гісторыю, хімію, валодаў шасцю мовамі, быў нядрэнным музыкантам і мастаком. Менавіта ён быў ініцыятарам сістэматызацыі прывезеных у Полацк калекцый і пабудовы на іх аснове музейных экспазіцый. Пасля ад'езду Г. Грубера ў 1800 г. у Пецярбург на працягу дзевяці гадоў музеём кіраваў Франчэска Рыка - выдатны вучоны і выкладчык з Італіі, які значна павялічыў калекцыі, а пасля яго смерці і да самага выгнання езуітаў з Расіі - таленавіты вучань Грубера, ураджэнец м. Добрае ля Мсціслаўля Юзэф Цітовіч.

У 1788 г. па праекце Г. Грубера да галоўнага будынку калегіі быў прыбудаваны корпус, дзе размясціліся навуковыя кабінеты і музей для выкладчыкаў і студэнтаў. Экспанаты сістэматызавалі ў трох вялікіх залах наступным чынам: карцінная галерэя, фізічны кабінет, прыродазнаўчы кабінет, астранамічны кабінет, хімічны кабінет¹⁵⁹.

У мастацкай галерэі дэманстраваліся партрэты, пейзажы, карціны на міфалагічныя сюжэты, выкананыя алеем і тушшу. Сярод гэтых твораў вылучаліся карціны С. Чаховіча, а таксама партрэты Кальвіна і М. Лютэра пэндзля невядомых мастакоў. Са старых майстроў тут

¹⁵⁷ Моршкин М. Иезуиты в России с царствования Екатерины II и до нашего времени. Спб., 1867. Ч. I. С. 169.

¹⁵⁸ Piramowicz G. Dyktyonarz starożytności. Połock, 1807. S. 407.

¹⁵⁹ Miesięcznik Potocki. 1818. T 3. S. 167.

знаходзіліся карціны П.П. Рубенса і Сальватора Розы. Цікава, што аўтарам некаторых твораў быў сам Г. Грубер. Інтэр'ер галерэі дапаўнялі некалькі скульптурных партрэтаў, мазаікі, вайсковы рыштунак і некаторыя іншыя рэчы¹⁶⁰.

У фізічным кабінэце былі сабраны розныя прыборы мясцовай і замежнай вытворчасці, большасць з якіх характарызавалася высокай якасцю вырабу (электрафор больш за шэсць футаў у дыяметры, электрычныя машыны, лейдэнскія банкі, увагнутыя люстэркі). Аднак некаторыя рэчы ў кабінэце мелі вельмі аддаленыя адносіны да навукі, а былі цікавыя перш за ўсё таленавітым вырашэннем складаных канструктарскіх задач, напрыклад «купідон, які рухаўся ў брычцы; стары, ківаючы галавой; гандляр у краме, які прадае тавар»¹⁶¹. Гэтыя экспанаты рухаліся пры дапамозе цэлай сістэмы замаскіраваных механізмаў. Мэтай іх дэманстрацыі было імкненне выклікаць чыста вонкавы эфект, уразіць наведвальніка. Гэтай жа мэце служыла ўмацаваная на сцяне фізічнага кабінета «вялікіх памераў размаўляючая галава». Езуіт, які суправаджаў наведвальнікаў, прапаноўваў задаваць «галаве» розныя пытанні. «Галава» адразу ж адказвала на пытанні суб'яседніка, прытым на той мове, на якой да яе звярталіся, а выраз твару рэагаваў на тэму размовы адпаведнай мімікай. Гэты цуд меў вельмі просты сакрэт: за сцяной знаходзіўся дасведчаны механік, які прыводзіў у рух механізмы і адказваў на пытанні¹⁶².

Прыродазнаўчы кабінет вылучаўся багаццем сваіх калекцый. Найбольш поўна ў іх былі прадстаўлены ўзоры горных парод, выкапняў, руд, металаў, каштоўных камянёў. Акрамя таго мелася 387 узораў парод дрэваў, 518 тыпаў раслін, іклы маманта, закамянелыя рэшткі жывёл, выдатная калекцыя ракавін. Лепшыя экзэмпляры змяшчаліся ў 20 шкляных рамах, а ўзоры раствораў захоўваліся ў 98 спецыяльных начыннях¹⁶³.

У астранамічным кабінэце дэманстраваліся тэлескоп Доланда, выраблены ў Лондане, тры рэфлектарныя тэлескопы, тры астранамічныя гадзіннікі, глобусы, барометры, тэадаліды і г. д.

Асобна былі размешчаны макеты, звязаныя з будоўляй і архітэктурай (драўляныя калоны, гіпсавыя капітэлі, рэшткі пабудовы, мастоў, плацін). У шафах знаходзіліся нумізматычныя зборы, а таксама

¹⁶⁰ Викентьев В. П. Полоцкий кадетский корпус. Исторический очерк. Полоцк, 1910. С. 26.

¹⁶¹ Там жа. С. 26.

¹⁶² Сапунов А. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке. Витебск, 1890. С.30.

¹⁶³ РДГА, ф. 733, воп. 62, адз. зах. 1065, арк. 23.

«калекцыі рэдкасцей» - вырабы з рэдкіх камянёў, мазаіка, зброя, археалагічныя знаходкі¹⁶⁴.

Завяршаў экспазіцыю хімічны кабінет, «адпаведна часу абсталяваны усім неабходным задавальняюча». Пры ім знаходзіліся розныя прыстасаванні для апрацоўкі металаў¹⁶⁵.

Музей дапаўняла бібліятэка, якая налічвала каля 35 тыс. тамоў кніг на розных мовах¹⁶⁶.

Калекцыі музея вельмі хутка ўзбагачаліся дзякуючы пастаяннай увазе выкладчыкаў калегіума, якія, па словах міністра імператарскага двара П.М. Валконскага, «рэдкасці цанілі вышэй за ўсё, як скарбы»¹⁶⁷.

Колькаснаму росту музея спрыяла і ўрадавая пастанова, якая прадугледжвала беспадатковы ўвоз з-за мяжы «ўсіх інструментаў і кніг, неабходных для вучэбных заняткаў»¹⁶⁸.

Вялікае значэнне сабраным калекцыям надавалася ў арганізацыі вучэбнага працэсу. У 1813 г. рэктар акадэміі А. Люсіціг дакладаў у міністэрства народнай асветы аб тым, што «...выкладчыкі карыстаюцца бібліятэкай, фізічным і прыродазнаўчым кабінетам, хімічнай лабораторыяй, архітэктурнымі мадэлямі і інш.»¹⁶⁹ Часцей за іншых да музейных збораў звярталіся студэнты факультэта вольных навук, дзе разам з філасофіяй і рыторыкай выкладаліся фізіка, хімія, гісторыя і прыродазнаўства.

Аднак было б памылковым лічыць, што значэнне полацкага музея абмяжоўвалася рамкамі акадэміі. Музей быў вядомы дзякуючы цікавым экспанатам і незвычайнай пабудове экспазіцыі. «На публічныя дэманстрацыі па механіцы, гідрастатыцы, опыцы, акустыцы, электрычнасці запрошаныя прыбывалі натоўпамі; перад вачыма шляхты, якая жыла ў вёсках, у глухой правінцыі, з'яўляўся новы, дзівосны, сапраўды чароўны свет цудаў прыроды і ведаў, што вывучаюць прыроду!»¹⁷⁰. Ананімны шляхціц пакінуў наступныя ўражанні ад наведвання полацкага музея: «Пазнаёміўся там са зборамі айца Грубера, асобай дасведчанай у матэматыцы, фізіцы, механіцы ў такой ступені, што ў музеі тамашняга манастыра паказваў нам шмат інструментаў фізічных і механічных, сваёй рукою зробленых, роўна як і англійскіх. У тым жа музеі бачылі даволі значны збор ракавін і ўзоры мармуру нямецкага, галандскага і расійскага. У тых жа пакоях, пры-

¹⁶⁴ Викентьев В. П. Полоцкий кадетский корпус... С. 27.

¹⁶⁵ Там жа. С. 28.

¹⁶⁶ Radziszewski F. Krótka wzmianka o jezuitach na Białorusi i o byłej Połockiej Akademii // Rubon. 1847. T. 8. S. 63.

¹⁶⁷ РДГА, ф. 733, воп. 62, адз. зах. 1067, арк. 147.

¹⁶⁸ Там жа, воп. 66, адз. зах. 198, арк. 36.

¹⁶⁹ Там жа, арк. 74.

¹⁷⁰ Bednarski St. Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Kraków, 1933. S. 343.

свечаных навуцы, знаходзяцца ў немалым зборы выкапнёвыя рэчы. Краявіды добрага пэндзля, яго ўласнай рукі. Зброя (адзінкавая) персідская, нямецкая і польская, таксама выява машыны (рымскай), пры дапамозе якой быў узведзены ў Рыме купал на саборы Святога Пятра»¹⁷¹.

У 1780 г. падчас падарожжа па «зноў далучаных губернях» калегіум наведала Кацярына II. «Прыемна здзіўлены» ўбачаным у музеі, кабінетах і бібліятэцы быў Аляксандр I, які наведаў Полацк ў ліпені 1802 г.¹⁷²

У 1822 г., пасля выгнання езуітаў з Расіі, будынак полацкай акадэміі, у тым ліку музей і бібліятэка, быў перададзены ордэну піяраў Але ўжо праз восем гадоў піяраў перавялі ў Вільню, а ўся іх маёмасць перайшла ў дзяржаўную казну.

У маі 1830 г. «з мэтай разбору кабінетаў і музеяў» у Полацк была накіравана камісія на чале з прафесарам Пецярбургскага універсітэта Д. Паповым¹⁷³. Вынікам яе дзейнасці з'явілася адпраўка ў Пецярбург лепшых кніг, карцін, мазаік, помнікаў дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, нумізматыкі, а таксама унікальнага сонечнага гадзінніка. Усё гэта было пазней падзелена паміж універсітэтам, Акадэміяй навук і Акадэміяй мастацтваў. Частку музейных каштоўнасцей адабралі дзеля продажу з таргоў, астатняе прызначалася для полацкага кадэцкага корпуса¹⁷⁴.

Калі паўстала пытанне аб пераводзе Гродзенскай медыцынскай акадэміі, Станіслаў Аўгуст не выпадкова абраў Вільню. Замест езуіцкай акадэміі, дзейнасць якой была скасавана, тут адчынілася Літоўская галоўная школа (з 1803 г. Віленскі універсітэт). Рэарганізацыя духоўнай акадэміі ў свецкую адукацыйную ўстанову спрыяла вызваленню навукі ад сярэдневяковай схаластыкі. Нягледзячы на нядоўгі тэрмін свайго існавання, універсітэт адыграў важную ролю ў развіцці навукі, культуры і асветы на беларускіх землях, паспрыяў фарміраванню навуковай і творчай інтэлігенцыі.

У апошняй чвэрці XVIII ст. у Вільне з'яўляецца шэраг вучоных, даследчыцкая і выкладчыцкая дзейнасць якіх абумовіла фарміраванне «кабінетаў». Заснавальнікам аднаго з першых падобных кабінетаў быў прафесар фізікі І. Міцкевіч. Прысвячаючы значную частку свайго курса вывучэнню электрычных, магнітных і атмасферных з'яў, на

---

¹⁷¹ Цьг. па: Рок Б. Апісанне падарожжа з Мінска ў Пецярбург ананімнага беларускага шляхціца // Бел. гіст. часоп. 1998. №1.

¹⁷² Zaleski St. Jezuici w Polsce. Kraków, 1908. S. 263.

¹⁷³ НГАБ, ф. 3157, воп. I, адз. зах. 83, арк. 42.

¹⁷⁴ Там жа, арк. 100.

працягу 80-90-х гг. ён сабраў невялікую калекцыю механізмаў і фізічных прыбораў Некаторыя з іх былі сканструяваны мясцовымі майстрамі. Пераемнік Міцкевіча, прафесар С. Стэбулевіч, значна ўзбагаціў калекцыю кабінета выпісанымі з Парыжа больш дасканалымі механізмамі¹⁷⁵.

Прыкладна ў гэты ж час у Літоўскай галоўнай школе пачынаюцца працы па стварэнні мінералагічнага, заалагічнага, анатамічнага і нумізматычнага кабінетаў. Аднак да часу пераўтварэння галоўнай школы ў Віленскі ўніверсітэт гэта праца была яшчэ далёкая да заканчэння. Прафесар універсітэта І. Франк у сваім лісце да папачыцеля Віленскай навучальнай акругі А. Чартарыйскага ў 1804 г. паведамляў: «Батанічны сад... зарос пустазеллем. Быў бы рады даць добрую характарыстыку заалагічнаму кабінету, калі б можна было сказаць, што такі існуе. Гэты кабінет не мае і сотай часткі жывёл літоўскіх. Ва ўніверсітэце фактычна няма анатамічнага кабінета і, відаць, не будзе да таго часу, пакуль не знойдзецца здольны захаваць іх. Якая ганьба для Віленскага ўніверсітэта, асабліва калі параўнаць яго калекцыі з калекцыямі ў Дэрпце»¹⁷⁶.

Прыкладна ў такім жа зародковым стане знаходзілася нумізматычная калекцыя, якая ў 1803 г. налічвала «195 манет розных краін... і старажытных медалёў»¹⁷⁷. Археалагічныя знаходкі ў бязладдзі перахоўваліся на гарышчы¹⁷⁸.

У першай трэці XIX ёт. склад кабінетаў пашырыўся, некаторыя з іх набылі навуковую значнасць. Падчас рэарганізацыі, якую ў 1822-1824 гг. правёў прафесар Баянус, зусім новае аблічча набыў заалагічны кабінет. Пашырыўся таксама і анатамічны збор, які ў 1827 г. налічваў ужо 755 адзінак¹⁷⁹.

Значныя змены адбыліся ў арганізацыі нумізматычнай калекцыі. Яна пашырылася за кошт калекцый мюнц-кабінета зачыненага Вальнскага ліцэя, якія былі перададзены ў Віленскі ўніверсітэт, і прыватнай калекцыі магістра філасофіі А. Багаткевіча. Паводле каталога 1831 г. калекцыя налічвала 21 439 адзінак. Да калекцыі манет і медалёў далучалася невялікая калекцыя рэдкасцей¹⁸⁰.

Далейшыя работы па пашырэнні кабінетаў Віленскага ўніверсітэта былі спынены з прычыны паўстання 1831 г. Пасля яго падаў-

¹⁷⁵ Jundzill X. Zbiór ulamkowych wiadomości o osobach i zakładach naukowych w dawniejszym i obecnym (1829) stanic wileńskiego uniwersytetu // Pismo zbiorowe wileńskie. Wilno, 1859. S. 144.

¹⁷⁶ Цыт. па: Zahorski W. Gabinet anatomiczny uniwersytetu i akademii medyko-chirurgicznej w Wilnie. Warszawa, 1900. S. 3.

¹⁷⁷ Brensztejn M. Biblioteka uniwersytecka w Wilnie do roku 1832. Wilno, 1925. S. 208.

¹⁷⁸ Живописная Россия / Под общ. ред. В. П. Семёнова. СПб., 1882. Т. 3. С. 123.

¹⁷⁹ Biblioteka Warszawska. 1855. T. 4. S. 208.

¹⁸⁰ Tygodnik Wileński. 1820. № 1. S. 147.

лення універсітэт быў закрыты, а большасць калекцый размеркавана па іншых навучальных установах.

Вялікае значэнне пытанням распаўсюджання і практычнага ўкаранення перадавога сельскагаспадарчага вопыту ў беларускіх губернях надавалі стваральнікі музея пры Горы-Горацкім земляробчым інстытуце.

Земляробчая школа, заснаваная ў 1840 г. у Горы-Горках Магілёўскай губерні і пераўтвораная праз восем гадоў у сельскагаспадарчы інстытут, была адной з нямногіх вышэйшых навучальных устаноў Беларусі XIX ст. Стварэннем інстытута царскі ўрад спрабаваў вывесці з цяжкага і працяглага крызісу гаспадарку беларускай шляхты, а таксама некаторым чынам кампенсаваць закрыццё Віленскага універсітэта. З цягам часу гэтая навучальная ўстанова ператварылася ў найбуйнейшы ў імперыі цэнтр па пашырэнні сельскагаспадарчых ведаў.

Стварэнне Горы-Горацкага музея было звязана з фарміраваннем сельскагаспадарчай адукацыі ў Расійскай імперыі. Імкненне да нагляднасці навучання абумовіла адкрыццё сельскагаспадарчых кабінетаў і музеяў у Пецярбургскім земляробчым вучылішчы, Лясным і Межавым інстытуце, некаторых універсітэтах. Але арганізацыі музея ў Горы-Горацкім земляробчым інстытуце надавалася асаблівая ўвага¹⁸¹.

У 1846 г. на разгляд вучонага камітэта міністэрства дзяржаўных маёмасцей быў прадстаўлены праект прафесара аграноміі Горы-Горацкай земляробчай школы Б.А. Цалінскага «аб стварэнні пры школе музеума айчыннай сельскагаспадарчай прамысловасці»¹⁸². Аўтар праекта, які быў складзены па загаду міністэрства, выкарыстаў вопыт стварэння музеяў пры Лясным і Межавым інстытуце. Аднак нягледзячы на роднасця профілі абедзвюх навучальных устаноў, перад новым музеем ставілася свая, спецыфічная задача. Перш за ўсё, у музей павінны былі трапіць «...усе магчымыя прадметы, што знаходзяцца ва ўжытку айчынных сельскіх гаспадароў»¹⁸³.

Неўзабаве пасля зацвярджэння праекта музея ў пачатку 1847 г. пачалася планавая збіральніцкая праца. У часопісе міністэрства дзяржаўных маёмасцей было надрукавана «Настаўленне для адбору і перасылкі розных прадметаў ў сельскагаспадарчы музей пры Горы-Горацкім земляробчым інстытуце»¹⁸⁴. Акрамя таго, планавалася набыццё найбольш каштоўных экспанатаў на айчынных і замежных

¹⁸¹ Иваницкий И. П. Сельскохозяйственные музеи в крепостной России... С. 46.

¹⁸² РДГА, ф. 398, воп. 11, адз. зах. 3719, арк. 1.

¹⁸³ Там жа, арк. 12.

¹⁸⁴ Журнал министерства государственных имуществ. 1848. № 33. с. 29.

сельскагаспадарчых выставах. Вялікая ўвага надавалася збіральніцкай працы, якая павінна была праводзіцца самімі выкладчыкамі і студэнтамі ў Магілёўскай губерні.

Падмурак музея быў закладзены ў першыя тры гады яго існавання. Большасць прадметаў была даслана ў музей праз палаты дзяржаўных маёмасцей. Аб інтэнсіўнасці папаўнення «музеума айчынной прамысловасці», а таксама навуковых кабінетаў сведчаць наступныя лічбы¹⁸⁵.

Структура сельскагаспадарчага музея пры Горы-Горацкім земляробчым інстытуце

<i>Назва</i>	<i>Колькасць прадметаў на 1850 г.</i>
Музей айчынной сельскай прамысловасці	1790
Кабінет земляробчых прыладаў і машын	432
Фізічны кабінет	146
Хімічны кабінет і лабараторыя	1627
Заалагічны кабінет	5562
Батанічная калекцыя	1901
Мінералагічны кабінет	2287
Анатоміка-паталагічны	386
Калекцыя геадэзічных прыладаў і інш.	42
Ветэрынарныя інструменты	116
Усяго	14289

У тым жа 1850 г. дырэктар музея А.А. Война-Курынскі паведамаў у Вольнае эканамічнае таварыства аб тым, што «...у музеі Горы-Горацкага земляробчага інстытута расліны пасаджаны ў гаршкі, запоўненыя пяском і размешчаныя па парадку на спецыяльным памосце, які мае выгляд амфітэатра»¹⁸⁶.

бі

Музей і кабінеты папаўняліся і ў наступныя гады. У 1851 г. на Лонданскай сусветнай выставе для музеума былі набыты сельскагаспадарчыя прылады і машыны, вырабленыя ў Вялікабрытаніі і ЗША. Два гады пазней батанічная калекцыя музея значна пашырылася ў выніку экспедыцыі ў паўднёвыя рэгіёны Расіі, што адбывалася пад кіраўніцтвам прафесара Э.В. Рэго. Адначасова новы музей прымаў ахвяраванні ад прыватных асоб і таварыстваў.

¹⁸⁵ Записки Горы-Горейского земледельческого института. Спб., 1852. Кн. 1. С. 18.

¹⁸⁶ РДГА, ф. 91, воп. 1, адз. зах. 294, арк. 220.

Мэтанакіраваная збіральніцкая праца, пільная ўвага да музея з боку кіраўніцтва інстытута, а таксама шчодрае фінансаванне ў хуткім часе далі свой плён. Паводле сведчання сучасніка, ужо ў 1857 г. «...музеум... меў багатую і прыгожа размешчаную калекцыю ўсяго, што мае дачыненне да сельскай гаспадаркі і сумежных з ёю галінаў вытворчасці, а таксама прыродазнаўчых навук. Ні музеум Гогенгейма, ні музеумы іншых вядомых інстытутаў не змагі б параўнацца ў багацці і дасканаласці з калекцыямі Горы-Горацкага»¹⁸⁷.

Музей і кабінеты знаходзіліся на другім паверсе галоўнага корпуса інстытута і былі адчынены для наведвання два дні ў тыдзень. Падчас агляду выкладчыкі інстытута, што загадвалі кабінетамі, давалі тлумачэнні, адказвалі на пытанні студэнтаў і наведвальнікаў. У сваю чаргу, студэнты праводзілі эксперыментальныя работы па выкарыстанні і ўдасканаленні прылад і машын, займаліся ў кабінетах, што спрыяла засваенню імі практычных ведаў¹⁸⁸.

Аўдыторыя музея не абмяжоўвалася спецыялістамі і студэнтамі. З калекцыямі знаёміліся землеўласнікі з усіх беларускіх губерняў, якія ўдзельнічалі ў Горы-Горацкіх сельскагаспадарчых з'ездах, што рэгулярна праводзіліся на базе інстытута. Іх арганізатары бачылі ў музеі важны сродак распаўсюджвання прагрэсіўнага вопыту і ўключылі ў «Правілы для з'ездаў...» наступны пункт: «Падчас паседжанняў... у зале дэманструюцца рознага кшталту мадэлі, земляробчыя прылады, машыны, малюнкi, сельскія творы і іншае, што знаходзіцца ў музеумах інстытута...»¹⁸⁹. Такім чынам, Горы-Горацкі музей, з'яўляючыся буйнейшым сельскагаспадарчым зборам у тагачаснай Расійскай імперыі, меў перспектыву стаць не толькі вучэбным, але і навукова-практычным сельскагаспадарчым цэнтрам.

Трэба адзначыць, што хуткі лічбавы рост музея аспярэджваў якасць работ па сістэматызацыі калекцый і пабудове экспазіцый. На мяжы 50-60-х гг. XIX ст. гэта дыспрапорцыя ўжо стала тармазіць далейшае развіццё музея. Першапачаткова пад кіраўніцтвам малодшага прафесара І.А. Сцебута была перабудавана экспазіцыя ў кабінете земляробчых прылад і машын, што адразу ж атрымала станоўчы грамадскі водгук. Горацкі карэспандэнт газеты «Віленскі веснік», у прыватнасці, пісаў: «Кабінет мадэляў значна змяніўся. Думка аб яго рэстаўрацыі была вельмі карыснай, таму што мясцовыя жыхары, якія перадалі ў кабінет той ці іншы сельскагаспадарчы прадмет, лічылі, што ён павінен знаходзіцца там вечна. Зараз жа прадметы прымаюц-

¹⁸⁷ Журнал сельскаго хозяйства. 1857. № 7. С. 4.

¹⁸⁸ РДГА, ф. 398, воп. 25, адз. зах. 9732, арк. 8.

¹⁸⁹ НГАБ ф. 1430, вон. I, адз. зах. 25250, арк. 10.

ца, зыходзячы з іх значнасці, а не бяздумнага павелічэння калекцый». У 1862-1863 гг. праводзілася рээкспазіцыя «музеума айчыннай сельскай прамысловасці». Было набыта новае экспазіцыйнае абсталяванне, пюпітры для заняткаў, зменена архітэктура экспазіцыйных залаў.

Далейшыя работы спыніліся ў сувязі з паўстаннем 1863 г. Горы-Горкі занялі атрады паўстанцаў, якіх падтрымала студэнцтва. У тым жа годзе Горы-Горацкі сельскагаспадарчы інстытут быў зачынены, а яго вучонай радзе было даручана «...правесці з адпаведнай разборлівасцю адбор вучэбных дапаможнікаў, якія павінны быць перавезеныя ў Пецярбург»¹⁹⁰.

На працягу некалькіх месяцаў лепшыя калекцыі, мадэлі і інструменты адбіраліся для перасылкі ў Расію. Адабраныя прадметы ацанілі ў 36 590 рублёў і праз некаторы час ў 76 скрынях іх перавезлі ў Лясны і Межавы інстытут у Пецярбург¹⁹¹. Менш каштоўныя рэчы пакінулі ў Горы-Горках, частка з якіх была прададзена з таргоў.

З'яўленне кабінетаў і музеяў пры вышэйшых навучальных установах Беларусі сведчыла аб пачатку якасных змен ў станаўленні музея як сацыякультурнага інстытута. Калекцыі, сабраныя ў навучальных установах, вылучаліся высокім узроўнем навуковай арганізацыі і, што самае галоўнае, актыўна выкарыстоўваліся ў навучальным працэсе, гэта значыць, мелі камунікатыўны характар. Апошняя акалічнасць дазваляе ўпершыню ў дачыненні да гэтых збораў ужыць тэрмін «музей». Нават асветніцкія прыватныя зборы, існаваўшыя на мяжы XVIII і XIX ст., былі даступныя абмежаванаму колу асоб і мелі закрыты характар.

У першай палове XIX ст. кабінеты і вучэбныя калекцыі ўзніклі не толькі ў вышэйшых, але і ў сярэдніх навучальных установах Беларусі.

Як вядома, у Рэчы Паспалітай да 1773 г., калі была створана Адукацыйная камісія, пытанні адукацыі амаль цалкам знаходзіліся ў кампетэнцыі касцёла. Большасць касцельных і кляштарных школ была пазбаўлена самых элементарных наглядных дапаможнікаў. Найбольш распаўсюджаным дыдактычным прыёмам было чытанне падручніка, яго тлумачэнне і завучванне на памяць.

Уключэнне беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі храналагічна супала са стварэннем Кацярынай II дзяржаўнай сістэмы народнай адукацыі. «Статут народных вучылішчаў», які быў зацверджаны ў 1786 г., прадугледжваў адкрыццё свецкіх навучальных устаноў у

¹⁹⁰ Kuryer Wileński. 1861. № 60.

¹⁹¹ РДГА, ф. 398, воп. 27, адз. зах. 10338, арк. 54.

губернскіх і павятовых гарадах. Да ліку прагрэсіўных бакоў гэтай ініцыятывы трэба аднесці пункт статута, у якім настаўнікам раілася «...апісваць... поспехі навук у губерні, заўважаючы стан альбо павелічэнне кнігасховішч і збораў натуральных рэчаў і іншых дапаможнікаў пры вучылішчах...»¹⁹². Фарміраванню кабінетаў пры губернскіх гімназіях спрыяла і ўрадавая пастанова, якая абавязвала губернатараў «...клапаціцца аб набыцці для вучылішчаў кніг, ландкартаў і мясцовых твораў прыроды і мастацтва»¹⁹³.

У некаторых аўтараў мы знаходзім звесткі аб існаванні вучэбных калекцый ў канцы XVIII ст. у магилёўскім і віцебскім галоўных вучылішчах. Іх асновай сталі прадметы натуральнай гісторыі і фізічныя прыборы, знойдзеныя ў зачыненых каталіцкіх кляштарых, а таксама ахвяраванні прыватных асоб¹⁹⁴.

Фізіка-матэматычны і прыродазнаўчы кабінеты мінскай гімназіі таксама належалі да ліку старэйшых вучэбных калекцый Беларусі. Дзякуючы клопату дырэктара вучылішча П.А. Цэйса кабінеты былі сфарміраваныя ўжо праз дзесяць гадоў пасля адкрыцця гімназіі ў 1803 г.¹⁹⁵ Крыху пазней, у 1834 г. была заснавана гродзенская гімназія. На момант адкрыцця там знаходзіліся фізічная, мінералагічная і заалагічная калекцыі, атрыманыя ў спадчыну ад закрытага расійскімі ўладамі Гродзенскага дамініканскага вучылішча.

На працягу першай паловы XIX ст. гімназічныя кабінеты ў цэлым захавалі сваю структуру. Саступаючы якасна і колькасна зборам вышэйшых навучальных устаноў, яны адыгралі важную ролю ў паляпшэнні выкладання прыродазнаўчых дысцыплін.

Развіццё капіталістычных адносін у другой палове XIX ст. — рост прамысловасці, чыгункі, інтэнсіфікацыя і спецыялізацыя сельскай гаспадаркі — усё гэта патрабавала павышэння ўсеагульнага ўзроўню адукацыі. Узрасла патрэба ў спецыялістах з сярэдняй і вышэйшай адукацыяй, прафесійна падрыхтаваных фабрычных рабочых.

Неабходнасць прыстасавання сістэмы народнай адукацыі да сацыяльна-эканамічных патрабаванняў асабліва востра адчувалася ў Беларусі і падтрымлівалася прагрэсіўнай часткай грамадства. Тым часам царскі ўрад, напалоханы размахам нацыянальна-вызваленчага паўстання 1863 г., патрабаваў ад кіраўніцтва Віленскай навучальнай акругі ў асобе яго папярочніка А.П. Шырынскага-Шыхматава, І.П.

¹⁹² Цыт. па: Сапунов А. Историческая записка 75-летия Витебской гимназии. Витебск, 1884. С. 2.

¹⁹³ Сазонов М. Историческая записка о магилёвской мужской гимназии за столетний период ее существования. Могилёв, 1909. С. 6.

¹⁹⁴ Сазонов М. Историческая записка... С. 212; Brezgo В. Muzea Witebskie...S. 7.

¹⁹⁵ Материалы для истории школы Северо-западного края при французском правлении 1812 г. // Записки Северо-Западного отдела Императорского Русского географического общества. Вильна, 1912. Кн. 3. С. 183.

Карнілава, П.М. Баццюшкава, Н.А. Сергіеўскага «ідэалагічнага выпрамлення» паўстаўшага краю, выхавання народа ў духу праваслаўя і вернасці цару. Нямала сіл і сродкаў імі было аддадзена барацьбе з польска-каталіцкім уплывам, правядзенню русіфікатарскай палітыкі, якая пакінула беларускую мову і культуру па-за школьным класам, іншым ідэалагічным мерапрыемствам. Тым часам арганізацыя навучання, яго якасць заставалася ў Беларусі на нізкім узроўні, нават у параўнанні з цэнтральнымі губернямі імперыі¹⁹⁶. Не хапала настаўнікаў, пачатковых і сярэдніх школ, адсутнічалі універсітэты.

Адным з найважнейшых патрабаванняў да школы ў другой палове XIX-пачатку XX ст. было развіццё прынцыпу нагляднасці навучання. Дзякуючы нагляднасці навучэнцы атрымлівалі канкрэтныя ўяўленні аб навакольнай рэчаіснасці, законах прыроды і грамадства, вывучаемых прадметах. Выкарыстанне гэтага прынцыпу спрыяла жывому ўспрыманню, замацаванню ведаў, павышала цікавасць да заняткаў.

Аднак у 70-я гг. XIX ст. камплектаванне і выкарыстанне ў навучальным працэсе кабінетаў губернскіх гімназій фактычна спынілася, што таумачылася прыняццем міністэрствам адукацыі новага статута, які выключалі з праграм сярэдніх навучальных устаноў прыродазнаўства. Каштоўныя зборы, якія сталі непатрэбнымі, перахоўваліся ў маленькіх, непрыстасаваных памяшканнях, карыдорах і нават гімнастычных залах¹⁹⁷. Умовы іх захавання часта прыводзілі да знішчэння калекцый.

Карэнным чынам сітуацыя змянілася ў 90-я гг. XIX ст., пасля прызначэння новага міністра народнай асветы П.С. Ваноўскага, які вярнуў у школу прыродазнаўства, а разам з ім і нагляднасць навучання. У гэты перыяд музеі наглядных дапаможнікаў паўстаюць у Пецярбурзе і Маскве. Новы штуршок развіццю ідэй нагляднасці дала Сусветная парыжская выстава 1900 г., у педагагічным адзеле якой у якасці экспанатаў бралі ўдзел амаль усе навучальныя акругі Расійскай імперыі. Вынікам гэтага была выпрацоўка міністэрствам народнай асветы ўзорнага статута для школьных музеяў.

Адпаведна агульнарасійскай тэндэнцыі, у навучальных установах Беларусі на пачатку XX ст. паўстала вялікая колькасць вучэбных кабінетаў і калекцый, якія складаліся са спецыфічных экспанатаў (пе-

¹⁹⁶ Гэтую думку можна праілюстраваць наступнымі лічбамі: пададзеных перапісу 1897 г., у Пецярбургскай губерні пісьменнымі былі 62 % насельніцтва; у Маскоўскай губерні - 49%; у той час як у Гродзенскай - 39%; у Віцебскай - 33%; у Мінскай - 24%; у Магілёўскай - 22%.

¹⁹⁷ Из отчета по управлению минскою гимназиею за 1874 год. Вильна, 1875. С. 16; Отчет о состоянии Могилёвской мужской гимназии в 1884 г. Могилёв, 1885. С. 68; Краткий отчет о состоянии Гродненской мужской гимназии за 1891-92 учебный год. Гродна, 1893. С. 10.

раважна наглядныя дапаможнікі і педагагічная літаратура). Перш за ўсё гэта тычыцца сярэдніх навучальных устаноў, якія да азначанага часу значна павялічылі сваю колькасць. Розныя па колькасным і якасным складзе кабінеты фізікі, прыродазнаўства, механікі і малявання знаходзіліся ў мужчынскіх і жаночых гімназіях, рэальных і камерцыйных вучылішчах, духоўных і настаўніцкіх семінарыях. Большасць гэтых збораў, якія змяшчалі, як правіла, невялікую колькасць аўтэнтчных прадметаў, папаўняліся эпизадычна і не мелі музейнага значэння. Тым не менш у некаторых сярэдніх навучальных установах былі зроблены практычныя крокі па стварэнні сапраўдных музеяў гісторыка-краязнаўчага, мастацкага і педагагічнага профіляў.

Да ліку апошніх трэба аднесці археалагічны музей полацкага кадэцкага корпуса, заснавальнікам і галоўным захавальнікам якога быў падпалкоўнік А.В. Русет. Падмуркам гэтага музея, які карыстаўся шырокай вядомасцю, сталі калекцыі, сабраныя краязнаўцамі-аматарамі, афіцэрамі І. А. Даўгавым, А.К. Марэлем, А.А. Кірпічовым¹⁹⁸. Экспазіцыю археалагічных помнікаў дапаўнялі старажытныя фізічныя і астранамічныя прыборы, якія засталіся ад былой езуіцкай акадэміі. Музей быў адкрыты для наведвальнікаў. У 1911 г. адзін з экскурсантаў у сваіх нататках аб музеі адзначыў, што «...пры поглядзе на некаторыя старажытнасці ўзгадваюцца некаторыя куткі Публічнай бібліятэкі і Эрмітажа»¹⁹⁹.

У 1911 г. стварэнне музея мясцовых старажытнасцей распачалі навучэнцы і выкладчыкі мужчынскай гімназіі ў г. Клімавічы Магілёўскай губерні. Першымі экспанатамі ў ім былі матэрыялы курганных раскопак, якія праводзіліся ў раёне Клімавіч і Хоцімска, а таксама старажытныя рускія, польскія і нямецкія манеты²⁰⁰. Прыкладна ў гэты ж час пачаў фарміравацца збор гродзенскага рэальнага вучылішча. Яго характар акрэсліла буйная калекцыя помнікаў каменнага веку, якую ахвяраваў для стварэння музея мясцовы краязнаўца і настаўнік Я.Ф. Арлоўскі²⁰¹.

У 1915 г. збіранне і сістэматызацыю музейных матэрыялаў па шырокай праграме распачалі выкладчыкі і выхаванцы духоўнай семінарыі ў Мсціславе Магілёўскай губерні. Была прынята «Пастанова» аб музеі старажытнасцей, якая прадугледжвала стварэнне аддзелаў: 1) археалогіі; 2) царквы; 3) нумізматыкі; 4) мастацтва; 5) этнаграфіі; 6)

¹⁹⁸ Алексеев А. В. Белорусская археология... С. 97.

¹⁹⁹ Записки Северо-Западного отдела... Вильна, 1911. Кн. 2. С. 375.

²⁰⁰ Там жа. Кн. 4. С. 69

²⁰¹ Орловский Е. Гродненская старина... С. 8.

сучаснай вайны; 7) гісторыі семінары²⁰². Паспяховай рэалізацыі праекта павінна была паспрыяць музейная рада, куды разам з выкладчыкамі ўваходзілі прадстаўнікі гарадскіх улад. Падрабязна ў статуце разглядаліся пытанні камплектавання і ўліку музейных помнікаў, што дазволіла ўжо ў лютым 1916 г. адкрыць музей для наведвальнікаў²⁰³.

Сведчаннем канчатковага прызнання дыдактычнага прынцыпу нагляднасці навучання, які набываў асаблівае значэнне падчас выкладання ў дзяцей малодшага ўзросту, было стварэнне ў канцы першага дзесяцігоддзя ХХ ст. педагогічных музеяў пры ўсіх мужчынскіх настаўніцкіх семінарыях Беларусі. Галоўнай мэтай гэтых музеяў была падрыхтоўка семінарыстаў - будучых настаўнікаў пачатковых школ да выкарыстання навучальных дапаможнікаў у працэсе выкладання. Калекцыі педагогічных музеяў шырока выкарыстоўваліся таксама на курсах перападрыхтоўкі настаўнікаў пачатковых школ, якія праводзіліся пры семінарыях.

Узорам для стваральнікаў педагогічных музеяў пры настаўніцкіх семінарыях быў педагогічны музей пры ўправе Віленскай навучальнай акругі, заснаваны ў 1903 г.²⁰⁴ На працягу першых пяці гадоў яго існавання быў назапашаны каштоўны вопыт работы з выкладчыкамі і навучэнцамі акругі, што праводзілася на базе шматлікіх калекцый навучальных дапаможнікаў і бібліятэкі. Гэты вопыт выкарыстоўваўся падчас арганізацыі музеяў пры навучальных установах.

У 1909 г. педагогічныя музеі былі заснаваны ў Свіслачы Гродзенскай губерні і Рагачове Магілёўскай губерні, у 1910г. - у настаўніцкіх семінарыях Маладзечна, Нясвіжа і Полацка²⁰⁵. Стварэнне іх шчодро фінансавалася кіраўніцтвам навучальнай акругі. Для музеяў былі знойдзены спецыяльныя памяшканні або асобныя класы, якія мелі дастатковую экспазіцыйную плошчу. Вельмі хутка папаўняліся калекцыі. Напрыклад, у 1914 г. музей маладзечанскай настаўніцкай семінарыі налічваў 1316 экспанатаў і 535 тамоў педагогічнай літаратуры²⁰⁶.

Усё гэта спрыяла павелічэнню аб'ёму асветніцкай работы, у якой стваральнікі педагогічных музеяў бачылі галоўны сэнс іх існавання. Значныя поспехаў у гэтай галіне дасягнуў музей рагачоўскай семінарыі, у стварэнні якога браў непасрэдны ўдзел таленавіты педагог Д. А.

²⁰² Положение о Мстиславском музее древностей. Мстиславль, 1915. С. 1.

²⁰³ РДГА, ф. 789, воп. 13, адз. зах. 166, арк. 1.

²⁰⁴ Там жа, ф. 733, воп. 195, адз. зах. 334, арк. 208.

²⁰⁵ Отчёт о состоянии учебных заведений и учреждений Виленского учебного округа за 1909 г. Вильна, 1910. С. XXV; Отчет о состоянии учебных заведений и учреждений Виленского учебного округа за 1910 г. Вильна, 1911. С. XXXI.

²⁰⁶ Отчёт о состоянии учебных заведений и учреждений Виленского учебного округа за 1914 г. Вильна, 1915. С. 24.

Сцяпура, вядомы сваёй прыхільнасцю ідэям К.Дз. Ушынскага аб нагляднасці навучання. У справаздачы семінары за 1912 г. мы чытаем: «...музей, які валодае шматлікімі саліднымі выданнямі, даваў магчымасць выкарыстоўваць іх падчас выкладання ў самой семінары і пачатковым пры ёй вучылішчы...на практычных уроках музей шырока адкрываў свае вітрыны практыкантам, якія дэталёва знаёміліся з лепшымі дапаможнікамі па дадзенаму прадмету. Акрамя таго, самі выхаванцы прыцягваліся да актыўнага ўдзелу ў рабоце музея і такім чынам падрабязна знаёміліся з яго зместам... На паказальных уроках выкладчыкаў і курсантаў выкарыстоўваліся шматлікія музейныя дапаможнікі»²⁰⁷.

Падобную карціну можна было назіраць у музеях іншых семінары. У кожным з іх, акрамя навучэнцаў, штогод удасканалівалі сваё прафесійнае майстэрства звыш ста выкладчыкаў.

Востры недахоп кваліфікаваных настаўнікаў пачатковых школ прымушаў кіраўніцтва Віленскай акругі ажыццяўляць мерапрыемствы па паляпшэнні іх падрыхтоўкі. Разам з адкрыццём новых педагагічных навучальных устаноў, арганізацыяй розных выстаў, курсаў і іспытаў на званне настаўніка важным сродкам павышэння якасці навучання з'яўляліся педагагічныя музеі, якія ствараліся пры пачатковых навучальных установах невялікіх павятовых гарадоў. Мы можам казаць, прынамсі, аб дзесяці падобных музеях, што паўсталі ў перадавенных гадах²⁰⁸. У адрозненне ад музеяў настаўніцкіх семінары, накіраваных перш за ўсё на работу з навучэнцамі, дадзеныя музеі адрасаваліся ў першую чаргу настаўнікам вясковых пачатковых школ. Яны мелі сціплыя калекцыі, якія складаліся пераважна з выяўленчых матэрыялаў і давалі навыкі выкарыстання на ўроках наглядных дапаможнікаў, знаёмілі настаўнікаў з найноўшай педагагічнай літаратурай²⁰⁹.

Падобным па сваіх мэтах і задачах быў музей наглядных дапаможнікаў, адкрыты ў 1910 г. пры мінскіх жаночых педагагічных курсах²¹⁰.

У пачатку XX ст. пытанні арганізацыі музеяў навучальных устаноў неаднаразова абмяркоўваліся кіраўніцтвам Віленскай навучальнай акругі, на сходах і з'ездах педагагічнай грамадскасці, у перыядычным друку. Энтузіястамі музейнай справы распрацоўваліся праграмы, вызначаліся формы і метады работы з навучэнцамі, ішоў пошук аптымальнай формы арганізацыі школьнага музея. У гэтай сувязі

²⁰⁷ НГАБ, ф. 3260, воп. 1, адз. зах. 162, арк. 4.

²⁰⁸ Отчёт о состоянии учебных заведений ... за 1914 г. Вильна, 1915. С. 24.

²⁰⁹ Народное образование. Приложение к циркуляру по Виленскому учебному округу. 1909. № 1. С. 18.

²¹⁰ НГАБ, ф. 24, воп. 1, адз. зах. 3639, арк.145, 146, 216.

варта ўзгадаць праграму стварэння краязнаўчых школьных музеяў, якая з'явілася на старонках афіцыйнага органа Віленскай навучальнай акругі ў 1914 г.²¹¹ Яе аўтары сцвярджалі, што «само жыццё вызначае настаўніку задачу - усебакова вывучаць мясцовы край як з мэтай педагагічнай, так і з мэтай самаадукацыі і збліжэння з мясцовым насельніцтвам»²¹². Пры гэтым лічылася, што вынікі падобнай дзейнасці павінны ўвасобіцца ў калекцыях, якія характарызуюць прыроду, гісторыю і эканоміку краю. Асаблівая роля ў камплектаванні фондаў музеяў адводзілася навучэнцам, якім прапаноўвалі збіраць матэрыялы падчас краязнаўчых экскурсій. Такім чынам, праграма прапаноўвала мадэль школьнага музея як цэнтра арганізацыі краязнаўчай работы, мадэль, якая была рэалізавана на практыцы ўжо ў 20-я гг. XX ст.

Блізкімі па сваёй дзейнасці да музеяў навучальных устаноў былі музеі земстваў. Земскі вопыт у галіне музейнай справы заслугоўвае пільнай увагі. Нягледзячы на непрацяглы перыяд існавання земстваў у Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях (1911-1917 гг.), земствы ў асобе сваіх супрацоўнікаў - настаўнікаў, урачоў, аграномаў наладзілі шырокае музейнае будаўніцтва, што тлумачылася іх арганічнай патрэбай у музеях як сродку павышэння агульнакультурнага ўзроўню насельніцтва. Земскія музеі ствараліся па распрацаваным плане, і як вынік - сабраныя калекцыі вылучаліся паслядоўнасцю і сістэматычнасцю. Свядома, згодна з аб'ектыўнымі патрабаваннямі, абіраўся профіль музеяў, праводзілася іх далейшая спецыялізацыя. Аднак галоўную ўвагу стваральнікі земскіх музеяў надавалі асветніцкай дзейнасці, імкнуліся весці работу з максімальна шырокай аўдыторыяй, перш за ўсё - вясковай. Усё гэта сведчыла аб рэалізацыі земствамі прагматычнай канцэпцыі музея, якая не раз прапаноўвалася на працягу XIX ст. і падразумявала яго ўдзел у сацыяльна-эканамічным і культурным развіцці краіны.

Музейныя работы былі распачаты адразу ж пасля стварэння ў беларускіх губернях земстваў. У 1911 г. структура «ўзорнага перасоўнага педагагічнага музея» была распрацавана быхаўскай павятовай управай²¹³. Адначасова з быхаўскім камплектаваліся калекцыі перасоўнага музея наглядных дапаможнікаў у Лепелі²¹⁴. Багаты музей наглядных дапаможнікаў, які налічваў дваццаць аддзелаў, структураваных згодна з навучальнымі дысцыплінамі, мела магілёўская губернь-

²¹¹ Народное образование в Виленском учебном округе за 1913 г. Вильно, 1914. С. 578.

²¹² Там жа.

²¹³ Белорусская жизнь. 1911. № 41.

²¹⁴ Народное образование в Виленском учебном округе. 1914. № 11. С. 581.

ская ўправа²¹⁵. Педагагічны музей з культурна-гістарычным і этнаграфічным аддзеламі з лютага 1916 г. ствараўся магілёўскай павятовай земскай управай²¹⁶.

У студзені 1913 г. заснаваны земскі сельскагаспадарчы музей у Мінску. На думку яго стваральніка губернскага агранома І.Я. Некляпаева, музейныя экспазіцыі павінны былі дэманстраваць матэрыялы, якія б «...усебакова і поўна характарызавалі мясцовую сельскую гаспадарку»²¹⁷. На працягу 1913 - пачатку 1914 г. першыя паступленні ў музей выкарыстоўваліся на курсах, якія наладжваліся для сялян, настаўнікаў пачатковых школ, балотных майстроў і інш. З восені 1914 г., пасля заняцця будынка музея ваенным ведамствам, работы па камплектаванні калекцый былі спынены.

У тым жа студзені 1913 г. пасяджэнне віцебскага губернскага земства прыняло рэзалюцыю, згодна з якой галоўнай найбліжэйшай задачай санітарнага аддзялення на чале з урачом І.А. Сушкевічам было стварэнне перасоўнага санітарна-гігіенічнага музея-выставы. Аўтары рэзалюцыі бачылі ў музеі галоўны сродак папулярызацыі ведаў па санітарыі і гігіене, мяркуючы, што «нагляднасць, якую дапаўняюць нават кароткія тлумачэнні, не можа быць заменена доўгімі чытаннямі і лекцыямі»²¹⁸. Сабраныя матэрыялы дазволілі ў перадваенныя месяцы вясны і лета 1914 г. правесці пробныя выставы, на якіх знаёмілі з асновамі медыцынскіх ведаў, гігіены, барацьбы з інфекцыямі, прапагандавалі здаровы лад жыцця.

Падагульняючы вышэйсказанае, трэба адзначыць, што музеі навучальных устаноў былі самай шматлікай групай музеяў Беларусі ў разглядаемы перыяд. Музейная работа, што праводзілася ў некаторых навучальных установах яшчэ ў XVIII ст., дасягнула свайго апагея напачатку XX ст. У гэты час з'яўляюцца каштоўныя гісторыка-краязнаўчыя, мастацкія і педагагічныя калекцыі, якія адыгрывалі важную ролю ў выкладанні асобных навучальных дысцыплін, прафесійнай падрыхтоўцы, а таксама павышэнні агульнакультурнага ўзроўню навучэнцаў. Стваральнікі музеяў дадзенай групы імкнуліся пабудаваць навучанне на прынцыпах самастойнасці і творчасці, давалі шырокае поле для выяўлення здольнасцей.

Да моцных бакоў дзейнасці педагагічных музеяў трэба аднесці мэтанакіраванае камплектаванне спецыфічных па змесце калекцый,

²¹⁵ Каталог музея наглядных учебных пособий книжного склада Могилевского губернского земства. Могилёв-на-Днепрі., 1914.

²¹⁶ НГАБ, ф. 2085, воп. 1, адз. зах. 64, арк. 2-6.

²¹⁷ Там жа, ф. 325, воп. 1, адз. зах. 622, арк. 89.

²¹⁸ Доклады второму очередному Губернскому Земскому Собранию январской сессии 1913 г. Витебск, 1913. 4.1. С. 24.

добры ўлік і захаванне, рэалізацыю адукацыйна-выхаваўчай функцыі. У выніку гэтых поспехаў былі закладзены асновы самастойнай галіны дзейнасці музеяў - музейнай педагогікі.

Глава III МУЗЕІ НАВУКОВЫХ УСТАНОЎ

Важную ролю ў вывучэнні беларускіх зямель адыгрывалі музеі навуковых устаноў.

Пасля закрыцця Віленскага універсітэта навуковыя ўстановы, якія на добраахвотнай аснове аб'ядноўвалі спецыялістаў і аматараў - гісторыкаў, археолагаў, этнографіаў, прыродазнаўцаў, былі галоўнымі цэнтрамі па ўсебаковым вывучэнні Беларусі. Сваёй дзейнасцю навуковыя ўстановы адказвалі на тагачасную патрэбу ў вывучэнні эканомікі, прыроды і гісторыі краю. Падчас з'яўлення першых беларускіх навуковых устаноў музеі ў Еўропе ўжо сталі часткай грамадскага жыцця, адным са сродкаў вырашэння навуковых і асветніцкіх пытанняў. Большасць навукоўцаў і аматараў, якія гэта ўсведамлялі, адводзілі музейнай справе важную ролю ў сваёй дзейнасці.

Найбольш актыўна навуковыя ўстановы Беларусі ўдзельнічалі ў працэсе стварэння музеяў у пачатку XX ст., калі развіццё навуковых даследаванняў падштурхоўваў агульны эканамічны і культурны ўздым ва ўсёй імперыі. Першыя спробы распаўсюджваць лепшы сельскагаспадарчы вопыт музейнымі сродкамі рабіліся на хутары Залучасце ў Віцебскай губерні ў 30-я гг. XIX ст. Гэтыя спробы былі звязаны з існаваўшым з 1826 па 1839 г. Беларускаім вольным эканамічным таварыствам. Намаганнямі ўрача, сябра таварыства К.І. Гібенталя, Залучасце ў сціслыя тэрміны пераўтварылася ў сапраўдную эксперыментальную станцыю. Вядома аб існаванні там не толькі вопытных палёў, сельскагаспадарчай школы для сялянскіх дзяцей, вялікай аграрна-навуковай бібліятэкі, але і збору мадэляў сельскагаспадарчых машын. Меўся на хутары таксама «кабінет глебаў»²¹⁹.

Аднак першы агульнадаступны музей паўстаў праз два дзесяцігоддзі дзякуючы намаганням сябраў Віленскай археалагічнай камісіі.

Сярэдзіна XIX ст. характарызавалася складанай, а часам супярэчлівай сітуацыяй, якая склалася ў краі. Палітыка Пецярбурга ў адносінах насельніцтва былой Рэчы Паспалітай пасля паўстання 1831 г. негатыўна адбівалася на культурным развіцці «паўночна-заходняга краю» і ўскладняла працэс фарміравання нацыянальнай інтэлігенцыі. У той жа час узнікла ўстойлівая цікавасць да гістарычнага мінулага і старажытнасцей беларускіх зямель. Культурным цэнтрам гэтых зямель па-ранейшаму заставалася Вільня. Тут атрымлівалі адукацыю і фарміраваліся вядомыя навукоўцы і літаратары - Я. Тышкевіч, А. Кіркор, В. Сыракомля і інш. Іх намаганнямі выдаваліся геаграфічныя

²¹⁹ НГАБ, ф. 2779, воп. I, адз. зах. 16, арк. 45.

апісанні і археаграфічныя даведнікі, праводзіліся сістэматычныя археалагічныя раскопкі.

Гэтыя работы прыводзілі да ідэі стварэння музея, дзе б вывучаліся, захоўваліся, а таксама папулярызаваліся сярод шырокіх колаў грамадства ўсе сабраныя матэрыялы. На ідэю стварэння музея паўплываў таксама прыклад ужо створаных на той час публічных гістарычных музеяў у Рызе, Львове, Кракаве. Можна меркаваць, што сябры Віленскай археалагічнай камісіі ведалі аб вопыце стварэння музея ў Арэнбургу. Апошні сфарміраваўся дзякуючы намаганням паэта, вучонага і грамадскага дзеяча, выхаванца Віленскага універсітэта Тамаша Зана (1796-1855), які пасля вяртання з арэнбургскай ссылкі ў 1841 г. жыў у Беларусі.

Т. Зан быў адным з першых у Расійскай імперыі, хто ўсвядоміў неабходнасць стварэння агульнадаступнага музея. Знаходзячыся ў ссылцы, ён у 1830 г. напісаў работу пад назвай «Аб мэтах і спосабах утрымання прапануемага Музеума ў Арэнбургу», якую ў тым жа годзе прадставіў мясцоваму ваеннаму губернатару. Калі меркаваць па назве работы, Т. Зан ставіў перад сабой толькі практычную задачу. Аднак на самой справе толькі другая частка праекта мела прыкладны характар і адпавядала сваёй назве. У першай жа частцы, якая складалася з 4-х параграфў, быў выкладзены план стварэння нацыянальнага музея на базе сеткі рэгіянальных краязнаўчых музеяў.

У першым параграфе, які называўся «Прычыны і мэты стварэння музеяў», Зан разважае пра шматвобразнасць і адзінства прыроды, сувязь з ёй чалавека. Звяртаючы ўвагу на важнасць вывучэння навакольнага свету, асаблівую ролю ў гэтым ён надае «збіранню ў адно месца ўсіх прадметаў прыроды і прамысловасці, здольных даць разуменне ўласцівасцяў, відах, зменах зямлі і яе твораў, аб магчымасцях і дзейнасці жывёл і людзей»²²⁰.

У другім параграфе «Карыснасць і недахопы створаных музеяў» Зан завяршае характарыстыку музея як грамадскага інстытута. Да ўзгаданай вышэй сацыяльнай функцыі дакументавання грамадскіх і прыродных працэсаў дадаецца функцыя асветніцкая. Адзначаючы важную ролю музеяў у станаўленні такіх навуковых дысцыплін, як этнаграфія, геалогія, заалогія, батаніка, Т. Зан рэзка крытыкуе музейную практыку пачатку XIX ст. Ён выступае супраць абмежаванасці доступу да музейных збораў, а таксама іх элітарнасці, скептычна ставіцца да спробаў паказаць у экспазіцыях сталічных музеяў аб'ектыўную карціну жыцця ў розных рэгіёнах імперыі. На яго думку,

---

²²⁰ АР ЦБАНЛ, ф. 151-1101, арк. 155.

гэтыя спробы не прынясуць поспеху, бо адсутнічае планавае камплектаванне музейных збораў, якія папаўняюцца толькі за кошт выпадковых пакупак, калекцый падарожнікаў і г. д. Класіфікацыя вучонымі сабраных у музеях прадметаў вялася таксама адвольна і суб'ектыўна.

Т. Зан выказаў сумненне адносна метаэгоднасці існавання музеяў, якія напоўнены разнастайнымі прадметамі, штучна ўзятымі з натуральнага асяроддзя. Ён пісаў: «...прадметы прыроды і мастацтва, адарваныя ад сваіх прыналежнасцяў, ад прычын што паспрыялі іх з'яўленню, ад вынікаў, што яны стварылі і падрыхтавалі, вынутыя навобмацак з прыгожлага і прывабнага будынка, як цэгла, як капітэлі храмаў, як рэшткі статуй - здзіўляюцца чужароднаму суседству, у якім з цяжкасцю знаходзяцца. Краіны ж і месцы, з якіх гэтыя рэдкасці вывезены, спусташоныя, часам губляюць свой знешні выгляд, сваю папярэднюю цікавасць і важнасць»²²¹. Няцяжка заўважыць, што думка, выказаная ў гэтым урыўку, пераклікаецца з ідэяй «жывога музея», сфармуляванай сучаснымі тэарэтыкамі музейнай справы, што ўвасобілася ў практыцы экамузеяў.

Трэці параграф, які названы «Неабходнасць музея народнага», з'яўляецца цэнтральным ва ўсім праекце Зана. У ім ідзе размова пра неабходнасць стварэння нацыянальнага музея, дзе знайшлі б сваё адлюстраванне прырода і эканоміка імперыі. Аўтар з жалем пісаў пра абьякавасць нават адукаваных слаёў грамадства да вывучэння роднага краю («помнікі грэкаў і рымлян ведаем лепш, чым нашых славян»). На яго думку, гэта не толькі шкодна для развіцця павукі і адукацыі, але зніжае эфектыўнасць кіравання дзяржавай. Нацыянальны музей, на думку аўтара, павінен з'яўляцца своеасаблівай мікрамадэля імперыі, мець вялікае навуковае і практычнае значэнне і, самае галоўнае, спрыяць асвеце парода. Разуменячы маштабнасць задуманага праекта, Т. Зан пісаў, што яго ажыццяўленне не можа быць справай аднаго года, а павінна быць вынікам доўгатэрміновых і скаардынаваных у розных рэгіёнах імперыі намаганняў Гэта думка атрымала далейшае развіццё ў чацвёртым параграфу, які называўся «Музеі правінцыйныя як адзіны сродак стварэння Нацыянальнага музея».

Аўтар лічыў, што нацыянальнаму музею, калі ён будзе створаны па ўзоры ужо існуючых музеяў у Пецярбурзе і Маскве, будучы уласцівы ўсе недахопы апошніх. У прыватнасці, такі музей не зможа вырашыць дзве важныя задачы: 1) адэкватнае адлюстраванне ў сваіх калекцыях гісторыі, прыроды і прамысловасці розных, асабліва аддаленых рэгіёнаў краіны; 2) практычную даступнасць экспазіцыі для

---

²²¹ Там жа, арк. 159 адв.

большасці правінцыяльнага насельніцтва. Аўтар прапанаваў сваё, арыгінальнае рашэнне гэтай задачы, а менавіта, стварэнне нацыянальнага музея ў сталіцы як цэнтра разгалінаванай сеткі рэгіянальных музеяў.

Рэгіянальныя, «правінцыйныя» музеі разглядаліся Т. Занам як творчыя лабараторыі нацыянальнага музея і складалі з ім адзінае цэлае. Яны, з аднаго боку, павінны былі стаць крыніцай па вывучэнні роднага краю, а з другога - з іх дапамогаю «веданне прадметаў прыроды і мастацтваў прасцей распаўсюдзіцца ў жыцці народным, бо не толькі навучэнец і пісьменны, але і просты араты, заводчык і рамеснік, купец і работнік будуць мець блізкую і простую магчымасць убачыць у абласным сваім горадзе сабраныя ў адно месца цікавасці краю свайго, якія маюць шчыльную сувязь з яго намерамі, працай і дабрабытам»²²².

Такім чынам, Т. Зан фактычна прапануе накід цэлай дзяржаўнай праграмы, ажыццяўленне якой у значнай ступені паспрыяла б развіццю не толькі музейнай справы, але і ўсёй культуры ва Усходняй Еўропе. Лагічна паўстае пытанне: наколькі рэальна было ажыццяўленне такой праграмы ў прыгонніцкай Расіі? Тым больш, што першая частка пазбаўлена канкрэтыкі, маючы хутчэй канцэптуальны характар. У значнай ступені адказ на гэтае пытанне дае другая частка праекта, якая называецца «Стварэнне Заволжскага музея ў Арэнбургу» і характарызуецца практычнай накіраванасцю.

У сувязі з тым, што для збору разнастайных калекцый, іх сістэматызацыі, стварэння экспазіцый патрабаваўся працяглы час, аўтар прапанаваў першапачаткова адкрыць часовы музей, які павінен быў выконваць функцыі фондасховішча. Пасля пашырэння калекцый часовы музей ператвараўся ў пастаянны. Зан разумее, што ў правінцыі цяжка знайсці неабходную колькасць людзей, падрыхтаваных да музейнай працы. У сувязі з гэтым ён прапанаваў набіраць найбольш здольных вучняў мясцовых адукацыйных устаноў, вучыць іх «азам» музейнай справы на месцы, а потым накіроўваць на вучобу і стажыроўку ў сталічныя універсітэты і музеі.

Вялікая ўвага ў праекце надавалася кіраўніцтву музеям. Дырэктар павінен быў ажыццяўляць навуковае кіраўніцтва, а ўся фінансавая і адміністрацыйна-гаспадарчая дзейнасць ускладалася на спецыяльны камітэт, у які ўваходзілі б асобы, вядомыя ў грамадстве. Камітэт фарміраваў бюджэт, які б складаўся з урадавых субсідый, прыватных ахвяраванняў, матэрыяльнай дапамогі з боку вучоных та-

---

²²² Там жа, арк. 164.

варыстваў і універсітэтаў зацікаўленых у развіцці музея. Т. Зан зазначаў што ажыццяўленне праекта будзе залежаць ад падтрымкі з боку ўладаў і ўдзелу ў ім грамадскасці. Таму невыпадкова ў якасці эпіграфу да ўсёй працы былі абраны словы паэта XVI ст. Я. Каханоўскага: «Будзьма служыць дабрачыннай хвале, а хто як можа хай спрыяе карысці агульнага добра». У выніку поспеху такі музей быў бы «помнікам асветы», а суседнія правінцыі імкнуліся б пераняць гэты прыклад.

Такім чынам, нягледзячы на асобныя малараспрацаваныя месцы, праект Т. Зана з'явіўся важным крокам у развіцці тэорыі музейнай справы. Выказаныя ў ім ідэі апырэдзілі свой час, а іх рэалістычнасць была даказана самім жыццём. Аднак ва ўмовах прыгонніцкай Расіі гэты праект застаўся па-за полем зроку сталічных афіцыйных улад, а спроба яго частковай рэалізацыі ў Арэнбургу скончылася безвынікова. Калекцыі ж, сабраныя Т. Занам, перайшлі ў распараджэнне Арэнбургскай вучонай архіўнай камісіі.

Ініцыятарам стварэння музея Віленскай археалагічнай камісіі быў Я. Тышкевіч (1814-1873) - вядомы беларускі археолаг і калекцыянер, член Пецябургскай і Стакгольмскай акадэміі навук, Лонданскага археалагічнага інстытута і іншых навуковых устаноў.

Я. Тышкевіч валодаў шырокім навуковым кругаглядам, быў вельмі настойлівым у дасягненні сваіх мэт, у ім спалучаліся арганізацыйны энтузіязм з навуковай эрудыцыяй. Грамадскі аўтарытэт, які ён здабыў дзякуючы гэтым якасцям, дапамог яму вельмі хутка аб'яднаць вакол сябе навукоўцаў, а таксама аматараў гісторыі і старажытнасцей, прыцягнуць увагу мясцовай адміністрацыі да ідэі стварэння музея. У 40-х гг. XIX ст. віленская гісторыка-археалагічная калекцыя, якой валодаў Я. Тышкевіч, набыла грамадскае значэнне. Яна рэгулярна папаўнялася не толькі ў выніку навуковых даследаванняў уладальніка, але таксама за кошт ахвяраванняў мецэнатаў і энтузіястаў. Азнаёміцца з гэтай калекцыяй мог кожны, хто цікавіўся гісторыяй²²³.

Аднак сам Я. Тышкевіч не быў задаволены такім становішчам і меў больш шырокія планы. У 1848 г. ён звярнуўся да віленскага генерал-губернатара І.Г. Бібікава з праектам стварэння музея ў Вільні, падмуркам якога, на думку аўтара, павінна была стаць яго асабістая калекцыя²²⁴. Можна меркаваць, што на гэтае рашэнне паўплываў прыклад скандынаўскіх музеяў, якія Тышкевіч аглядаў падчас навуковых падарожжаў, у прыватнасці Музей паўночных

²²³ Там жа, ф. 179-216, арк.1.

²²⁴ НГАБ у Гродне, ф.1, воп.21, адз. зах. 913, арк.1-2.

старажытнасцей, створаны Х. Томсенам у Капенгагене, - лепшы ў навуковых адносінах у тагачаснай Еўропе.

І.Г. Бібікаў падтрымаў праект і дадаў да яго прапанову аб адкрыцці пры музеі камісіі на прыкладзе Кіеўскай археалагічнай камісіі, якая ў той час разгарнула актыўную навуковую дзейнасць. У яго лісце, накіраваным у Пецярбург па гэтым пытанні, у прыватнасці, адзначалася: «Стварэнне музеума пакладзе пачатак збіранню і захаванню мноства каштоўных для навукі актаў, рукапісаў і старажытных рэчаў, сёння пакінутых без увагі ў архівах розных гарадоў даручанай мне тэрыторыі, а таксама без усялякай карысці перахоўваючыхся ў бібліятэках старых каталіцкіх кляштароў і касцёлаў; прыхільнае ж прыняцце дара графа Тышкевіча, маем надзею, абудзіць дух мецэнацтва і ў іншых уладальнікаў падобных збораў і бібліятэк...»²²⁵.

Рэзальцыя Мікалая І: «не бачу перашкодаў, але з адпаведнай разборлівасцю» затармазіла арганізацыю музея і камісіі. І толькі ў красавіку 1855 г., нягледзячы на процістаянне мясцовых чыноўнікаў, «Палажэнне аб музеуме старажытнасцей і часовай археалагічнай камісіі ў Вільні» было зацверджана²²⁶.

Палажэнне было часовым і дзейнічала на працягу трох год. Згодна з ім, сфера дзейнасці новай камісіі была вельмі шырокай. Яна павінна была займацца вывучэннем беларускіх земляў «...ня толькі ў гістарычным, але і ў гандлёвым, прамысловым і статыстычным адносінах»²²⁷. Музей і камісія падпарадкоўваліся міністэрству народнай асветы, для іх уводзіўся адзіны штат. Сябрамі камісіі маглі стаць асобы, маючыя навуковыя даследаванні і ў распараджэнні якіх былі матэрыяльныя сродкі для дапамогі ствараемай установы²²⁸. Старшынёй камісіі і апякуном музея стаў Я. Тышкевіч, яго намеснікам - М. Балінскі, навуковым сакратаром - М. Круповіч, а членамі камісіі - археолаг К. Тышкевіч, былыя прафесары Віленскага універсітэта І. Ярашэвіч і М. Гамаліцкі, гісторыкі І. Крашэўскі і Т. Нарбут, паэт В. Сыракомля і інш.

На працягу года ў зале публічных пасяджэнняў былога Віленскага універсітэта рыхтавалася да адкрыцця экспазіцыя новага музея. Мэтай яе аўтараў было стварэнне атмасферы ўрачыстасці, велічы мінулага радзімы. Пры ўваходзе віселі штандары з выявамі гербаў Вільні, Гародні, Мінска, тут жа знаходзіліся мармуровыя бюсты славу-

---

²²⁵ Турцевич А. Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов. Вильна, 1906. С.7.

²²⁶ Там жа.

²²⁷ Полное собрание законов Российской Империи. Спб., 1856. Собрание второе. Т.XXX, отд.1. С.303.

²²⁸ Там жа.

тых продкаў, вайсковы рыштунак. Цікавы погляд самога Я. Тышкевіча на тое, што павінен паказаць новы музей: «...ствараючы музей у Вільні, я перад усім браў пад увагу старажытнасці і помнікі... мясцовыя, гэта значыць - літоўска-рускія. Пад словамі «Віленскі музей» я разумеў і разумею збор рэчаў, які б як ў лютэрку даваў адбітак жыцця і дзеянняў літоўска-рускага народа на кожным з этапаў яго існавання»²²⁹. Такая пазіцыя вучонага сведчыла не толькі аб яго імкненні да аб'ектыўнасці, але і аб першых спробах нацыянальнай самаідэнтыфікацыі ў музейнай справе Беларусі.

Музейныя прадметы былі сістэматызаваны паводле калекцыйнага прынцыпу, што адпавядала дасягненням экспазіцыйнай практыкі тагачаснай Еўропы. На момант адкрыцця экспазіцыя выглядала наступным чынам:

1. Калекцыя манет і медалёў.
2. Калекцыя гравюр, геаграфічных карт і атласаў.
3. Калекцыя карцін, партрэтаў і скульптур.
4. Калекцыя дыпламаў, рукапісаў, аўтографаў гістарычных дзеячаў.

5. Мемарыяльная калекцыя, у складзе якой меліся скарбы мясцовых шляхецкіх родаў.

6. Археалагічная калекцыя. Яе асновай былі знаходкі з раскопак, якія праводзіліся на тэрыторыі Беларусі і Літвы. Выключэннем былі сто каменных прылад працы, прывезеных Я. Тышкевічам са Скандынавіі.

7. Бібліятэка²³⁰.

У пачатку 1856 г. пабудова экспазіцыі была амаль скончана і ўжо на першым пасяджэнні камісіі, якое адбылося 11 студзеня 1856 г., Тышкевіч прапанаваў скласці каталогі па ўсіх раздзелах музея. Кожную калекцыю каталагізаваў асобны сябра камісіі, маючы вопыт работы з дадзенай групай першакрыніц. Каталягізацыяй найбольш значнай, археалагічнай калекцыі заняўся А. Кіркор - вучоны, вядомы сваімі працамі па археалогіі²³¹.

17 красавіка 1856 г. ва ўрачыстай абстаноўцы адбылося афіцыйнае адкрыццё Віленскага музея старажытнасцей. У ім бралі ўдзел прадстаўнікі ўлад, святары, вайскоўцы, рамеснікі, літаратары і студэнты - усіх каля 300 асоб. Будынак музея быў прыгожа ілюміна-

---

²²⁹ Дневник заседаний комиссии для разбора и приведения в известность и надлежащий порядок предметов находящихся в Виленском музее древностей. Вильно, 1865. С.49.

²³⁰ Записки Виленской археологической комиссии. Вильно, 1856. 4.1. С.7.

²³¹ Там жа. С. 10.

ваны, а ўсе запрошаныя атрымалі ўлёткі з вершам, напісаным з гэтай нагоды Ул. Сыракомляй.

У сваёй прадмове ў той дзень Я. Тышкевіч з падзякай узгадваў імёны шматлікіх мецэнатаў, якія ахвяравалі музею матэрыяльныя каштоўнасці і грошы. Ахвяраванні былі атрыманы ад 102 асоб, сярод якіх буйнейшыя зрабілі Адам Кіркор і Юзаф Крашэўскі, перадаўшыя матэрыялы археалагічных раскопак, І. Кулакоўскі, ахвяраваўшы архіўныя матэрыялы па гісторыі Рэчы Паспалітай XVI-XVIII ст., мітрапаліт віленскі Іосіф, які перадаў асобнік Статута Вялікага княства Літоўскага выдання 1588 г. Сам Тышкевіч перадаў у музей калекцыю залатых і срэбраных манет і медалёў - усяго каля 300 рэчаў²³². Сярод гэтых вельмі каштоўных прадметаў, перададзеных сапраўднымі аматарамі і знаўцамі старажытнасці, у музей трапілі такія рэчы, як какосавы арэх, калода карт, персідская чарнільніца. Тлумачылася гэта тым, што стваральнікі музея на першым этапе яго развіцця не хацелі зніжаць энтузіязм ахвярадаўцаў, сярод якіх былі прадстаўнікі амаль усіх слаёў грамадства.

Першыя пяць год існавання музея характарызаваліся інтэнсіўным павелічэннем фондаў, галоўным чынам, за кошт ахвяраванняў. Важнай крыніцай папаўнення музейнага збору былі археалагічныя раскопкі, якія праводзіла археалагічная камісія. Летам 1856 г. у Барысаўскім і Вілейскім паветах іх праводзіў кансерватар археалагічнага аддзела А. Кіркор²³³. У ліпені 1858 г. камісія выдала адкрыты ліст на правядзенне раскопак у Віленскай, Мінскай, Гродзенскай і Ковенскай губернях археолагу А. Плятэру²³⁴. Актыўныя археалагічныя даследаванні праводзіў і сам Я. Тышкевіч.

Каштоўным набыткам для музея стала калекцыя старадаўняй зброі графа Касакоўскага, канфіскаваная расійскімі ўладамі пасля паўстання 1831 г. і перададзеная ў музей дзякуючы намаганням старшыні камісіі з Пецярбурга²³⁵.

Адрозж пасля адкрыцця музея быў арганізаваны збор дакументальных матэрыялаў Асновай гэтай калекцыі сталі дакументы, звязаныя з вайной 1812 г.²³⁶ У 1858 г. калекцыя дакументаў узбагацілася на каштоўныя фамільныя архіў Сапегаў, які перадала ў музей гродзенская палата дзяржаўных маёмасцей²³⁷.

²³² Віленские губернские ведомости. 1856. № 21.

²³³ ДГАА, ф. 1135, вон 11, ед. хр.14, арк. 326.

²³⁴ АР ЕВУ, ф. 46-8, арк. 334.

²³⁵ Posiedzenia wileńskiej Archeologicznej Komisji dnia 11 czerwca 1858 roku // Biblioteka warszawska.1858. Т. 3. S. 510.

²³⁶ Записки Северо-Западного отдела Императорского Русского географического общества. Вильна, 1911. Кн. 2. С. 417.

²³⁷ АР ЕВУ, ф. 46-8, арк. 330 адв.

Ужо ў першы год існавання музея быў пачаты збор этнаграфічных матэрыялаў, якія разглядаліся як частка гістарычнага мінулага краю.

Разам з фарміраваннем калекцый гістарычных помнікаў у фонды музея пачалі трапляць прадметы, звязаныя з натуральнай гісторыяй. Напрыклад, у кастрычніку 1857 г. кіраўнік Віленскай вучэбнай акругі аддаў загад аб перадачы музею мінералагічнага і заалагічнага кабінетаў былога Віленскага універсітэта²³⁸. Як указвалася вышэй, сын Канстанціна Тызенгаўза перадаў у музей славетную арніталагічную калекцыю свайго бацькі²³⁹. Дакладна вядома, што да 1861 г. у музеі перахоўвалася энтамалагічная калекцыя прыродазнаўцы С. Гроса, якая налічвала каля 20 тыс. адзінак, а таксама некаторыя іншыя ўзоры беларускай флоры і фауны²⁴⁰. Хуткае павелічэнне прыродазнаўчага аддзела музея паставіла пытанне аб змене профілю музея, а таксама аб пашырэнні сферы дзейнасці камісіі, якая дагэтуль займалася выключна гістарычнымі помнікамі. Неўзабаве ў музеі адчынілася новая прыродазнаўчая зала, а да працы ў камісіі сталі прыцягвацца вучоныя-натуралісты. Былі ўведзены новыя пасады кансерватараў натуральных калекцый, якія занялі натуралісты А. Кенэ, А. Адамовіч і В. Прыбыльскі²⁴¹.

Першапачатковы склад фондаў музея, які цалкам быў накіраваны на адлюстраванне гістарычнага мінулага беларускіх зямель, пашыраўся таксама і за кошт паступленняў з іншых рэгіёнаў імперыі. У пачатку 1861 г. апякунскі савет музея дзякаваў землякам, «...якія займаюць пасады на Каўказе, у Хіве, Сібіры і Амуры», за дасланыя прадметы, што ўзбагацілі калекцыі музея²⁴².

Папулярнасць Віленскага музея старажытнасцей хутка павялічвалася, аб чым сведчыла павелічэнне колькасці наведвальнікаў. Адпаведна з рашэннем археалагічнай камісіі дзверы яго былі адчынены «...для наведвальнікаў наогул усіх саслоўяў, а таксама жадаючых карыстацца навуковымі дапаможнікамі» два дні на тыдзень па чатыры гадзіны. Нягледзячы на такія абмежаваны час для наведванняў, у першыя два месяцы свайго існавання музей прыняў каля 3,5 тыс. чалавек, а ўсяго за 1856 г. яго наведала 7150 жыхароў Вільні і прыездажых. У наступныя гады музей штотомсяц аглядалі каля тысячы чалавек, якім даваў тлумачэнні і адказваў на пытанні супрацоўнік му-

---

²³⁸ Там жа, ф. 46-7, арк. 557.

²³⁹ Журнал министерства народного просвещения. 1857. Ч. XCIV. Отд. 7. С. 32.

²⁴⁰ Виленский вестник. 1861. № 32,39.

²⁴¹ АР ЕВУ, ф. 46-18, арк. 339.

²⁴² Виленский вестник. 1861. № 14.

зея. У дні, зачынення для наведвальнікаў у экспазіцыйных залах праводзіліся заняткі.

Такім чынам, мяжа 50-60 гг. XIX ст. была перыядам уздыму дзейнасці Віленскага музея старажытнасцей. Але планы яго стваральнікаў былі нашмат большымі. Вышэй было адзначана, што «Палажэнне аб музеуме старажытнасцяў...» мела часовы характар і ў красавіку 1858 г. тэрмін яе дзеяння заканчваўся. Хуткае развіццё музея акрэсліла новыя напрамкі дзейнасці, якія павінны былі адлюстраватца ў новым палажэнні. Цяпер сябры камісіі вялі размову ўжо аб зусім іншай музейнай установе, падзеленай на тры аддзелы: гісторыка-археалагічны, этнаграфічны і прыродазнаўчы. У кастрычніку 1857 г. А. Кіркор у лісце да Ю. Крашэўскага выказваў надзею на «адкрыццё публічных курсаў пры кожным з аддзелаў, чатырох- і шасці-месячных»²⁴³. Праз чатыры месяцы дазвол на адкрыццё курсаў быў атрыманы, але адносіцца ён толькі да прыродазнаўчага аддзела²⁴⁴.

Трэба адзначыць, што публічныя курсы пры музеі разглядаліся сябрамі камісіі як пачатак Віленскага навуковага таварыства і нават маглі б стаць падмуркам для ўзнаўлення Віленскага універсітэта. Вялікія надзеі рэалізаваць гэты праект звязваліся з візітам у Вільню Аляксандра П. У верасні 1858 г. ён азнаёміўся з музеем, застаўся вельмі задаволены ўбачаным і згадзіўся ўзяць музей пад асабістую апеку. Аднак пададзеная яму просьба аб перайменаванні археалагічнай камісіі ў навуковае таварыства засталася без адказу²⁴⁵. Насуперак спадзяваннем Я. Тышкевіча апякунства імператара ніяк не паўплывала на дзейнасць музея. Але да фінансавых і адміністрацыйных складанасцей дадалася асуджэнне з боку мясцовых дэмакратычных колаў.

Практычную музейную работу сябры камісіі спалучалі з навукова-даследчыцкай дзейнасцю ў галіне профільных дысцыплін. Шмат у чым гэта праца абапіралася на вывучэнне помнікаў, якія перахоўваліся ў музейным зборы. У 1858 г. быў выдадзены першы том «Запісак...» камісіі, падрыхтаваны да друку другі і трэці тамы. М. Круповіч выдаў археаграфічны зборнік, у які ўвайшлі каштоўныя матэрыялы па беларускай гісторыі²⁴⁶.

Кансерватар археалагічнага аддзела А. Кіркор працаваў над складаннем і выданнем беларуска-расійскага слоўніка. Пад кіраўніц-

---

²⁴³ Цыт. па: Stolzman M. Czasopisma wileńskie Adama Honorego Kirkora. Warszawa, Kraków, 1973, S. 41.

²⁴⁴ АР ЕВУ, ф. 46-8, арк. 334.

²⁴⁵ Виленский вестник. 1858. № 94.

²⁴⁶ Крупович М. Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединённых с нею владений (1387-1710). Вильно, 1858.

твам Я. Тышкевіча праводзілася важная, з музейнага пункту гледжання, праца па пошуку і апрацоўцы прыватных збораў. Была распачата справа па выданні слоўніка сабраных старажытнасцей. Даследаванні на базе фондавых калекцый праводзіліся ў галіне прыродазнаўства.

Размах дзейнасці археалагічнай камісіі сведчыў аб яе пераўтварэнні ў сур'ёзную навуковую ўстанову па комплексным вывучэнні гісторыі і прыроды беларускіх зямель.

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. віленскі генерал-губернатар М.М. Мураўёў стварыў спецыяльную камісію, мэтай якой быў роспуск археалагічнай камісіі і рэвізія музея. Гэта камісія складалася з расійскага чыноўніцтва на чале з папяршчелем Віленскай навучальнай акругі І.П. Каралавым. У выніку доўгіх дыскусій Віленскі музей старажытнасцей быў абвешчаны ідэалагічна шкоднай установай, цэнтрам польскага сепаратызму. Я. Тышкевіч неаднаразова спрабаваў апра-тэставаць гэтае рашэнне: «Не маю на мэце і не клапачуся аб тым, каб прадстаўлення прадметы адлюстроўвалі толькі светлыя моманты з гісторыі і дзеянняў маіх продкаў, ці аб тым, каб постаці іх былі прывабнымі. Я жадаў толькі, каб яны былі падобнымі і служылі дакладным адбіткам мінулага на непахісных пачатках гісторыі... Магу сведчыць адкрыта, у Віленскім музеі ўласнапольскіх прадметаў амаль што няма. Усё, што ёсць, мясцовае, літоўска-рускае»²⁴⁷.

На жаль, гэтыя аргументы не былі заўважаны. У тым жа 1865 г. па ініцыятыве І.П. Карпілава музей, які на гэты час ужо пакінулі найбольш таленавітыя супрацоўнікі, у тым ліку і Я. Тышкевіч, быў аб'яднаны з публічнай бібліятэкай і падпарадкаваны непасрэдна кіраўніцтву Віленскай навучальнай акругі. 256 гісторыка-мастацкіх прадметаў, якія «...нагадвалі польскае ўладанне ў краі і штучна падтрымлівалі ў насельніцтва дарэмныя надзеі і нядобрыя памкненні», былі перададзены ў Румянцаўскі музей²⁴⁸. Да польскіх прадметаў аднеслі ў асноўным беларускія матэрыялы, у т. л. партрэты Барбары Радзівіл, Антонія Тызенгаўза, Тэадора Нарбута, уніяцкія царкоўныя старажытнасці з Брэста, Слуцка і г. д.²⁴⁹ Справа дайшла нават да знішчэння старажытных фрэсак, якія ўпрыгожвалі экспазіцыйную залу²⁵⁰.

Наступныя 50 год існавання музея вызначыла «Палажэнне аб часовай камісіі па арганізацыі і кіраванню Віленскай публічнай бібліятэкай і Музеям пры ёй»²⁵¹. Згодна з палажэннем, музей юрыдычна і

²⁴⁷ Дневник заседаний комиссии... С. 50.

²⁴⁸ Виленский вестник. 1868. № 98.

²⁴⁹ Каталог отделения древностей. Московский публичный и Румянцевский музей. М., 1906. С. 107-124.

²⁵⁰ Жиркевич А. В. Сонное царство великих начинаний. К столетнему юбилею со дня рождения И. П. Корнилова. Вильна, 1911. С. 32.

²⁵¹ Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Спб., 1878. Т. 6. С. 1826.

фактычна ставіўся ў падпарадкаванне бібліятэцы, яго экспазіцыйныя плошчы абмяжоўваліся, а штат складаўся ўсяго з двух чаалавек, якія павінны былі займацца «...не адной механічнай працай па разбору і сістэматызацыі кніг, рукапісаў і г. д., але і абавязкова навуковай...»²⁵². Аднак адсутнасць адпаведных ведаў кваліфікацыі і вопыту не дазваляла новым супрацоўнікам узняцца вышэй за выкананне бюракратычных абавязкаў. Вынікам гэтага было амаль поўнае заняўданне збіральніцкай і экспазіцыйнай дзейнасці, а таксама зніжэнне цікавасці грамадскасці да музея. А. Кіркор, які наведаў музей хутка пасля яго рэарганізацыі, быў абураны станам экспазіцыі: «...калекцыі арніталагічная, мінералагічная, нумізматычная ўяўляюць хутчэй брыдкую кучу, чым збор, які меў навуковыя мэты. Былі зроблены бязглуздыя этыкеткі. Шмат якіх прадметаў, што раней перахоўваліся ў музеі: чучалаў двух зуброў, мядзведзяў, статуі Святавіта і інш.,- увогуле не было. Слуцкі пояс ляжаў сярод кітайскіх рэчаў, драпежныя птушкі разам з хатнімі... Дах музея не адрэмантаваны, і дождж цячэ скрозь яго; рамы пагнілі і каля вокнаў на верхніх паверхах пасля дажджу стаяць лужыны»²⁵³.

У апошняй чвэрці XIX ст. стан музея крыху палепшыўся. Тлумачылася гэта перш за ўсё з'яўленнем новых супрацоўнікаў, якія пачалі праводзіць у музеі навуковыя даследаванні. Сярод іх былі К.І. Шмідт і Ф.В. Пакроўскі, якія займаліся вывучэннем археалогіі Беларусі²⁵⁴, Ф.А. Бялькевіч - аўтар арыгінальнай сістэмы класіфікацыі і каталагізацыі прыродазнаўчых збораў²⁵⁵, В.В. Гразноў, які выканаў новае мастацкае афармленне экспазіцыі²⁵⁶, і інш.

Новы штуршок да актывізацыі ўсіх напрамкаў музейнай дзейнасці даў IX Археалагічны з'езд, які адбыўся ў 1893 г. у Вільні. Падчас яго падрыхтоўкі музею былі перададзены каштоўныя археалагічныя помнікі. Выстава, прысвечаная з'езду, давала ўзор навуковай класіфікацыі матэрыялу, а яе мэтай было павышэнне грамадскай цікавасці да гістарычнага мінулага²⁵⁷. Трэба адзначыць, што на пасяджэннях з'езда разглядаліся не толькі пытанні археалогіі, але абмяркоўвалася і развіццё музейнай справы ў краі²⁵⁸.

---

²⁵² Там жа.

²⁵³ Новое время. 1868. № 123.

²⁵⁴ Головацкий Я Ф. Об археологических трудах и исследованиях в Северо-западном крае // Тр. первого археол. съезда в Москве. М., 1896. Т.1. С. 151; Покровский Ф. В. Каталог предметов музея древностей, состоящего при виленской публичной библиотеке. Вильна, 1899.

²⁵⁵ АР ЕВУ, ф. 5-А41-7958, арк. 1, 2.

²⁵⁶ Городецкий М.И., Петров НИ. и др. Белоруссия и Литва. Спб., 1890. С. 150.

²⁵⁷ Покровский Ф.В. Археологические экскурсии по Виленской губернии. Вильна, 1893. С. 1.

²⁵⁸ Беяев А.Д. Об устройстве археологическо-этнографических музеев // Тр. 9-го археол. съезда в Вильне. М., 1897. Т. 2 . С. 82.

У пачатку ХХ ст. у музей былі запрошаны вядомыя беларускія даследчыкі - Е.Р. Раманаў, Дз.І. Рыкаў, Дз.І. Даўгяла. У гэты перыяд паўстала пытанне аб вяртанні з Масквы рэчаў, канфіскаваных мураў-ёўскай камісіяй²⁵⁹, зроблена спроба стварэння этнаграфічнага аддзела²⁶⁰, адноўлены заняткі ў экспазіцыі з навучэнцамі²⁶¹. Аднак і на пачатку ХХ ст. Віленскі музей старажытнасцей заставаўся ў жорсткіх рамках, вызначаных кіраўніцтвам Віленскай навучальнай акругі. Не спрыяла развіццю музея таксама сціплае фінансаванне. Выключэннем было шчодрое мэтанакіраванае фінансаванне з 1901 па 1915 г. мемурыяльнага аддзела (пазней самастойнага музея) М.М. Мураўёва, які складаўся пераважна з дакументальных і бібліяграфічных матэрыялаў. Гэта, зразумела, не спрыяла павышэнню аўтарытэта музея, бяручы пад увагу адносіны да «вешальніка» дэмакратычных колаў грамадства²⁶².

У 1915 г. падчас наступлення нямецкіх войск Віленскі музей старажытнасцей быў эвакуіраваны мясцовымі губернскімі ўладамі ў Маскву. А пасля падпісання ў сакавіку 1921 г. Рызскай мірнай дамовы, згодна з яе IX артыкулам аб абмене культурнымі каштоўнасцямі паміж Расіяй і Украінай, з аднаго боку, і Польшчай - з другога, калекцыі музея, за выключэннем археалагічных, былі вернуты ў Вільню.

Пасля закрыцця Віленскай археалагічнай камісіі, грамадская патрэба ў навуковым вывучэнні беларускіх зямель праявілася ў з'яўленні шэрага праектаў арганізацыі новых навуковых устаноў. Аднак царскі ўрад насцярожана ставіўся да праяўленняў грамадскай ініцыятывы ў нацыянальных рэгіёнах і неахвотна ішоў на афіцыйнае стварэнне навуковых устаноў, статуты якіх павінны былі зацвярджацца ў міністэрстве ўнутраных спраў.

У 1889 г. была зроблена спроба адкрыць археалагічнае таварыства і музей у Полацку. З 1886 г. тут дзейнічала археалагічная суполка, ў якой працавалі гісторык і археограф А.П. Сапуноў, археолаг і краязнаўца А.М. Семянтоўскі і іншыя настаўнікі, землеўласнікі, чыноўнікі - усяго 18 асоб²⁶³. Сябры суполкі пачалі складанне археалагічных калекцый, якія знаходзіліся ў адным з памяшканняў полацкага кадэцкага корпуса. Перспектыву пераўтварэння археалагічнай суполкі ў таварыства яе ўдзельнікі звязвалі з пераўтварэннем калекцыі ў музей гістарычнага профілю. Гэты план падтрымлівалі такія аўтары-

---

²⁵⁹ Золотое руно. 1907. № 11-12. С. 35.

²⁶⁰ ДГАА, ф. 567, воп. 12, адз. зах. 9287, арк. 12.

²⁶¹ Отчёт Виленской публичной библиотеки и Музея за 1904 г. Вильна, 1905. С. 6.

²⁶² РДГА, ф. 1284, воп. 188, адз. зах. 62, арк. 48.

²⁶³ Там жа, ф. 950, воп. А, адз. зах. 332, арк. 1.

тэтныя вучоныя, як М.В. Калачоў, І.Я. Забелін, кіраўніцтва Маскоўскага археалагічнага таварыства. На жаль, ні падтрымка навуковай грамадскасці, ні заклікі А.М. Семянтоўскага кшталту: «...Беларусь жыве, мацуецца і расце, і яна вартая таго, каб ёй заняліся навукоўцы, захавалі яе старажытнасці і адкрылі шлях да яе лепшай будучыні!»²⁶⁴, не паўплывалі на рашэнне міністра ўнутранных спраў І.М. Дурнава аб забароне стварэння таварыства²⁶⁵.

Крыху пазней у Магілёве быў зарэгістраваны статут «Таварыства вывучэння Беларускага краю», які прадугледжваў стварэнне гістарычных і прыродазнаўчых музеяў. Але справа не пайшла далей размоў з той жа прычыны, што і ў Полацку, - негатыўнае стаўленне ўлад, якое праявілася ўжо на арганізацыйным этапе.

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. на беларускіх землях не засталася аніводнай навуковай установы. У гэтай сітуацыі адзінымі месцамі збору і першаснай апрацоўкі матэрыялаў па гісторыі і прыродзе краю (акрамя прыватных калекцый) былі губернскія статыстычныя камітэты. Статыстычныя камітэты як навукова-адміністрацыйныя ўстановы мелі вельмі шырокае поле дзейнасці. Іх задачай было вывучэнне і апісанне губерній не толькі ў статыстычным, але і ў гаспадарчым, прамысловым, а таксама гандлёвым аспектах. Усе дадзеныя статыстычных камітэтаў апрацоўваліся для іх далейшага выкарыстання адміністрацыямі і навуковымі ўстановамі.

Супрацоўнікамі камітэтаў былі чыноўнікі з мясцовых органаў улады, прадстаўнікі свецкай і духоўнай інтэлігенцыі, а таксама тыя, хто меў цікавасць да навуковай працы. Аднак асноўную работу выконвалі сакратары камітэтаў, якія займалі адзіную штатную аплочваемую пасаду. Менавіта гэтыя людзі, а дакладней іх адукацыя, асабістыя якасці, зацікаўленасць і добрасумленнасць вызначылі характар дзейнасці музеяў статыстычных камітэтаў і іх стан. Навуковая дзейнасць музеяў фарміравалася пад уплывам праграм археалагічных даследаванняў, якія распрацоўвала Імператарская археалагічная камісія, на яе ўплывалі таксама запыты Акадэміі мастацтваў, урадавыя распараджэнні аб упарадкаванні старых архіваў, удзел ва ўсерасійскіх выставах.

15 лістапада 1867 г. на пасяджэнні магілёўскага статыстычнага камітэта было прынята рашэнне «...у мэтах вывучэння сельскагаспадарчай, рамеснай, фабрычнай дзейнасці жыхароў губерні, а таксама азнаямлення спажыўцоў з прадметамі мясцовай вытворчасці засна-

²⁶⁴ Там жа, арк. 3.

²⁶⁵ НА РБ, ф. 1430, воп.1, адз. зах. 38895, арк. 31.

ваць пры камітэце музей»²⁶⁶. За першыя два гады дзейнасці магілёўскага музея ў яго было перададзена 106 прадметаў, якія склалі аснову калекцый глеб, раслін, мадэляў сельскагаспадарчых прылад працы.

Значна пашырыліся калекцыі ў 80-я гг., што тлумачылася актыўнай дзейнасцю па ўсебаковым вывучэнні губерні, якую разгарнуў новы магілёўскі губернатар А.С. Дэмбавецкі. У гэты час, як сцвярджае каталог, музей узбагачаецца тронным крэслам Кацярыны II, санямі Напалеона, каштоўнымі прадметамі дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва XVIII ст., нумізматыкай, зброяй, дакументамі, старадрукамі. Зімой 1887-88 г. па загаду А.С. Дэмбавецкага з павеатаў дасылаліся рэчы «...неабходныя для нагляднага вывучэння фабрычна-заводскай, рамесніцкай і кустарнай дзейнасці насельніцтва губерні»²⁶⁷. Частка гэтых матэрыялаў была адпраўлена на Усерасійскую антрапалагічную выставу 1879 г., дзе магілёўскі губернатар і сакратар статыстычнага камітэта А. А. Сіманоўскі былі адзначаны вышэйшымі ўзнагародамі.

Значнаму папаўненню археалагічнай калекцыі паспрыяла падрыхтоўка камітэта да ўдзелу ў IX Археалагічным з'ездзе ў Вільні. Былі арганізаваны раскопкі, якія праводзіў дырэктар магілёўскай гімназіі М.В. Фурсаў і чыноўнік на асобых даручэннях С.Ю. Чалоўскі. У выніку музей прадставіў на выставу, што праходзіла пры з'ездзе, самастойны адзел, які налічваў 170 прадметаў, а таксама археалагічную карту губерні. Нарэшце, папаўненню музейных калекцый садзейнічалі ахоўныя мерапрыемствы, што праводзіліся А.С. Дэмбавецкім у адносінах да гістарычных помнікаў (быў усталяваны кантроль за гандлем антыкварнымі рэчамі, уведзены пакаранні для службовых асоб за псаванне прадметаў даўніны і мастацтва, збіраліся звесткі пра прыватныя калекцыі).

Такі інтэнсіўны колькасны рост музея паставіў пытанні пра яго структуру, каталагізацыю і даступнасць для публікі. За правядзенне гэтых работ узяўся М. В. Фурсаў. Ён надрукаваў каталог музея, у адпаведнасці з якім апошні падзяляўся на тры аддзелы: прамысловы, гістарычны, геаграфічны²⁶⁸. У апошнім знаходзіліся каштоўныя матэрыялы па этнаграфіі жыхароў губерні, што тлумачылася шчыльнымі сувязямі, якія статыстычны камітэт падтрымліваў з вядомым этнографам і фалькларыстам П.В. Шэйнам. 25 кастрычніка 1898 г. адбылося ўрачыстае адкрыццё новай пашыранай экспазіцыі, якая ў

²⁶⁶ Там жа, ф.2005, воп.1, адз. зах. 42, арк. 114.

²⁶⁷ Фурсов М. В. Описание Могилевского музея. Могилёв-на-Днепре, 1898.

²⁶⁸ Ён жа. Могилевский музей. Могилёв, 1891.

большай ступені, чым папярэдня, абапіралася на дадзеныя навуковых даследаванняў. Уваход у музей быў вольны²⁶⁹.

На жаль, планы далейшага развіцця музея засталіся нявыкананымі, што тлумачылася звальненнем М.В. Фурсава, аў 1919 г. калекцыі музея былі ўключаны ў склад фондаў Магілёўскага губернскага музея.

Штуршком да стварэння музея віцебскага статыстычнага камітэта быў яго удзел ва Усерасійскай этнаграфічнай выставе 1867 г., дзе яго калекцыі адзначылі ганаровай граматай²⁷⁰.

Музей у Віцебску быў заснаваны 29 кастрычніка 1868 г. узгаданым вышэй А.М. Семянтоўскім - аўтарам больш за 150 гісторыка-краязнаўчых прац, які ў той час займаў пасаду сакратара віцебскага статыстычнага камітэта. З ім супрацоўнічаў археолаг-аматар М.Ф. Кусцінскі і іншыя гісторыкі-аматары, што абумовіла хуткае фарміраванне багатых археалагічнай і нумізматычнай калекцыяй²⁷¹. З прычыны адсутнасці экспазіцыйнага памяшкання і грашовых сродкаў асветніцкая работа ў музеі віцебскага статыстычнага камітэта амаль што не вялася. І толькі аднойчы ў час мастацка-археалагічнай выставы, арганізаванай А.М. Семянтоўскім у красавіку 1871 г., жыхары Віцебска змаглі азнаёміцца з яго калекцыяй²⁷².

Пасля выхаду з камітэта Семянтоўскага, не атрымліваючы аніякай падтрымкі з боку ўлад, музей прыйшоў у заняпад, перыядычна раскрадаўся. 1893 годам датуецца спроба мясцовай інтэлігенцыі адрадзіць музей. У выніку інтэнсіўнай збіральніцкай працы з'явіліся новыя аддзелы з больш дакладнай сістэматызацыяй - археалогіі, этнаграфіі, нумізматыкі, прыродазнаўства. А праз год сябры камітэта адкрылі музей для вольнага агляду публікай, пра што паведамлялася ў друку²⁷³. Калекцыі музея віцебскага статыстычнага камітэта прыяцкавалі ўвагу вучоных, у прыватнасці вядомага этнографа і фалькларыста М.Я. Нікіфароўскага.

У 1901 г. па распараджэнні ўлад увесь археалагічны аддзел музея, а таксама некаторыя іншыя гістарычныя помнікі перадалі ў Віцебскі царкоўна-археалагічны музей, а праз 12 гадоў астатнія калекцыі паступілі ў распараджэнне Віцебскай вучонай архіўнай камісіі.

---

²⁶⁹ Отчёт по Могилёвскому губернскому статистическому комитету и состоящих при нем публичной библиотеке и музею за 1898 г. Могилёв, 1899. С. 4.

²⁷⁰ Отчёт о действиях и занятиях Витебского губернского статистического комитета за 1868 год. Витебск, 1869. С. 39.

²⁷¹ НГАБ, ф.2502, воп.1, адз. зах. 92, арк.1-16.

²⁷² Там жа, ф. 1416, воп. 6, адз. зах. 394, арк. 122.

²⁷³ Минский листок. 1894. № 23.

Асновай музея мінскага губернскага статыстычнага камітэта сталі калекцыі, якія збіраліся для мясцовага музея лясной гаспадаркі на мяжы 50-60-х гг. XIX ст. Ляснічыя Мінскай губерні дасылалі ў будучы музей чучалы птушак, узоры мінералаў, вырабы лясных промыслаў. Аднак ад часу перадачы гэтых калекцый у статыстычны камітэт у 1867 г. і да 1878 г. музей папаўняўся эпізадычна.

Як і ў папярэдніх выпадках, ажыўленне працы па стварэнні музея ў Мінску было звязана з прыходам у статыстычны камітэт новых сябраў. Сярод іх былі выдатныя асобы: этнограф і археолаг, член-карэспандэнт Маскоўскага археалагічнага таварыства Р.Г. Ігнацьеў, археолаг і калекцыянер Г.Х. Татур, мінскі губернатар В.І. Чарыкаў - рознабакова адукаваны чалавек, які падтрымліваў увядзенне культурных і тэхнічных навін. У пачатку 1878 г. у мясцовым друку быў апублікаваны зварот губернатара да грамадскасці - садзейнічаць павелічэнню калекцый музея пры статыстычным камітэце дасылкай гістарычных помнікаў а таксама ўзораў прамысловай і сельскагаспадарчай прадукцыі. Кожная рэч, якую дасылалі у музей, атрымлівала этыкетку з надпісам месца вышуку і імем папярэдняга ўладальніка²⁷⁴.

На працягу першай паловы 1878 г. у «Мінскіх губернскіх ведамасцях» рэгулярна публікаваліся звесткі аб папаўненні музейных калекцый, пераважна нумізматыкай і ўзорамі сельскагаспадарчай вытворчасці. У артыкулах называліся імёны ахвярадаўцаў - настаўнікаў, сялян, чыноўнікаў, святароў і інш.²⁷⁵

У фарміраванні археалагічнага аддзела важную ролю адыгралі курганныя раскопкі, якія праходзілі пад кіраўніцтвам Г.Х. Татура ў Мінскім, Ігуменскім і Барысаўскім паветах. Было вышукана шмат цікавых знаходак, сярод якіх «...рэшткі медзяных і срэбраных пярсцёнкаў, пацерак, бронзалетак... ланцужкі, спражкі ад конскай збруі..., а таксама вялікая колькасць каменных малаткоў, сякераў, долатаў».²⁷⁶ Вынікамі даследаванняў Р. Г. Ігнацьева сталі багатыя зборы фальклору беларускіх вёсак, прадметы побыту і музычныя інструменты.

Час для агляду гэтых збораў быў абмежаваны. Сярод наведвальнікаў пераважалі навукоўцы, падарожнікі, высокапастаўленыя асобы. Адносіны сакратароў статыстычных камітэтаў да навукова-асветніцкай працы не змяніліся і ў наступныя гады, калі яна ў лепшым выпадку абмяжоўвалася «...упарадкаваннем музея...»²⁷⁷. Хаця музей мог паслужыць справе асветніцтва і распаўсюджанню гістарычных

²⁷⁴ Мінскіе губернскіе ведомости. 1878. № 6. Часть неоф.

²⁷⁵ Там жа. №12, 13, 14, 18, 19, 21, 23, 27, 30. Часть неоф.

²⁷⁶ Памятная книжка Минской губернии на 1878 г. Мн., 1878. Ч. 2. С. VII.

²⁷⁷ Отчет о деятельности Минского губернского статистического комитета за 1887 г. Мн., 1888. С. 1.

ведаў сярод простых жыхароў, тым больш, што музею было чым ганарыцца. У 1889 г. свае уражанні ад наведвання музея выказаў прафесар Кіеўскай духоўнай акадэміі М.І. Пятроў, які адзначыў, што музей мінскага статыстычнага камітэта лепшы з усіх, што ён бачыў дагэтуль²⁷⁸. У 1909 г. гісторыка-археалагічная калекцыя, разам з гістарычнай бібліятэкай і рукапісамі былі перададзены ў музей мінскага царкоўна-археалагічнага камітэта. Усе астатнія прадметы страчаныя²⁷⁹.

Пачатак фарміравання музейнага збору гродзенскага статыстычнага камітэта адносіцца да сярэдзіны 60-х гг. XIX ст., калі ў камітэт пачалі трапляць некаторыя незвычайныя прадметы, вышуканыя на тэрыторыі губерні. Пэўным укладам у развіццё музея былі калекцыі, што збіраліся для музея лясной гаспадаркі пры гродзенскай палаце дзяржаўных маёмасцей. Колькаснаму росту музейнага збору садзейнічалі археалагічныя матэрыялы, якія збіралі ў губерні па праграме прафесара Варшаўскага універсітэта Дз.Я. Самаквасава²⁸⁰; Лепшыя калекцыі музея былі прадстаўлены на Палітэхнічнай выставе ў Маскве, якая адбылася ў 1872 г.²⁸¹

Усе прадметы ў музеі былі размешчаны ў спецыяльных шафах і знаходзіліся ў невялікім пакоі пры канцылярыі статыстычнага камітэта. Прадметы класіфікаваліся ў залежнасці ад прыналежнасці да профільнай навуковай дысцыпліны ці галіны вытворчасці. Недахоп экспазіцыйнай плошчы зрабіла калекцыя музея надасягальнымі для наведвальнікаў.

На старонках тагачаснага друку мы знаходзім наступную характарыстыку музея: «Музей невялікі, але калі ўпарадкаваць тут ўсё, скласці каталогі, то ён мог бы стаць карыснай установай, - зараз жа аб ім ніхто не ведае, а сабраныя рэчы не прыносяць нікому аніякай карысці»²⁸². Музей гродзенскага статыстычнага камітэта не змяніў статусу закрытай ведамаснай установы і ў апошнія дзесяцігоддзе XIX ст. паступова страціў сваё значэнне. А ў 1899 г. у справаздачы камітэта аб музеі коротка адзначалася, што ён «...на самой справе не існуе»²⁸³.

Калі ацэньваць трыццацігадовы перыяд існавання музеяў пры статыстычных камітэтах, трэба адзначыць што гэта былі першыя на

²⁷⁸ Петров Н. И. Из путешествия в северо-западный край // Киевская старина. 1889. Т. XXIV. С. 468.

²⁷⁹ Минское слово. 1909. № 775

²⁸⁰ Топографические сведения о городищах и курганах Гродненской губернии. Гродна, 1889. С. 3.

²⁸¹ Несколько сведений о современном состоянии сельского хозяйства и промыслов в Гродненской губернии. Гродна, 1872. С. 1

²⁸² Kraj. 1884. № 10.

²⁸³ РДГА, ф. 1290, воп.2, адз. зах. 543, арк. 127.

Беларусі губернскія цэнтры па зборы і вывучэнні краязнаўчага матэрыялу. Іх дзейнасць абумоўлена агульнаграмадскай неабходнасцю ў вывучэнні гісторыі, прыроды і эканомікі. Сабраныя калекцыі атрыбуціраваліся, праходзілі першасную класіфікацыю, звесткі аб іх заносіліся ў каталог.

У канцы XIX ст. кола вывучаемых гістарычных помнікаў значна пашырылася. Разам з археалагічнымі, этнаграфічнымі і нумізматэчнымі зборамі пачалі паступова фарміравацца зборы беларускіх царкоўных старажытнасцей. Апошнія ўтваралі шматлікую і амаль не даследаваную ў навуковых адносінах групу помнікаў.

XIX стагоддзе было багатае на факты знішчэння высокамастацкіх помнікаў жывапісу і царкоўных рэчаў, кніг і рукапісаў. Тлумачылася гэта не толькі невуцтвам значнай часткі духавенства²⁸⁴, але і іх міжканфесійнай непрыязнасцю, якая нярэдка перарастала ў рэзкія сутычкі. Так, у 1830 г. мясцовыя праваслаўныя святары праігнаравалі распараджэнне обер-пракурора Св. Сінода П.С. Мяшчэрскага, якое патрабавала даць звесткі «...аб старажытных штандарах, зброі і даспехах», што перахоўваліся ў цэрквах і кляштарх Мінска, Полацка, Віцебска, Мсціслава і іншых старажытных гарадах²⁸⁵.

Праз дзесяцігоддзе па загаду мітрапаліта І. Сямашкі было спалена шмат уніяцкіх старадрукаў. У 40-я гг. XIX ст. знішчэнне уніяцкіх і каталіцкіх царкоўных старажытнасцей дасягнула такіх памераў, што на гэта звярнула ўвагу міністэрства дзяржаўных маёмасцей, якое ў 1847 г. зрабіла спробу прыцягнуць да «...аховы пакінутых лацінскім духавенствам рэлігійных помнікаў мінулага» кіраўнікоў сваіх палат у беларускіх губернях. У цыркулярным лісце міністэрства адзначалася, што «...шмат у якіх пабудовах вокны і дзверы пашкоджаныя, а ў склепах, дзе стаяць труны, парушаецца дабрапрыстойнасць і рабуюцца нават упрыгожванні нябошчыкаў...»²⁸⁶.

У другой палове XIX ст. адносіны да захавання царкоўных старажытнасцей не змяніліся, а адзінкавыя спробы іх збірання прыводзілі часамі да адваротных вынікаў²⁸⁷. Толькі на мяжы стагоддзяў, са стварэннем царкоўна-археалагічных музеяў быў распачаты арганізаваны збор разглядаемай групы помнікаў. Да гэтага ж часу адносіцца становленне царкоўнай археалогіі як самастойнай навуковай дысцыплі-

²⁸⁴ Праца па вывучэнні беларускіх старажытнасцей, якая праводзілася ў сярэдзіне XVIII ст. архімандрытам гродзенскага Каложскага манастыра І. Кульчыцкім, не была заўважана сучаснікамі і не знайшла сваіх прыхільнікаў.

²⁸⁵ НГАБ, ф. 2314, воп. 1, адз. зах. 13, арк. 96; ф. 136, воп. 1, адз. зах. 8345, арк. 1-23.

²⁸⁶ Там жа, ф. 2001, воп. 1, адз. зах. 309, арк. 2.

²⁸⁷ Напрыклад, калі ў 70-я гг. XIX ст. Полацка-Віцебскім епархіяльным кіраўніцтвам быў дадзены загад усім цэрквам і манастырам даслаць у Віцебск старажытныя прадметы, то ігумен аднаго з манастыроў на працягу двух тыдняў ацяпляў свой пакой "старымі паперамі", а потым заявіў, што ў яго манастыры няма аніякіх старажытных актаў.

ны. Паспрыяў гэтаму пачатак т. зв. «царкоўнага рэнесансу», які адлюстравалася ў росце знешняй велічы праваслаўя, яго ўплыве на агульнадзяржаўныя справы, павышэнні матэрыяльнай забяспечанасці царквы.

Царкоўна-археалагічныя таварыствы існавалі ва ўсіх губернскіх гарадах Беларусі. Тры з іх, у Віцебску, Магілёве і Вільні, былі створаны галоўным чынам дзякуючы працы аднаго чалавека, Е.Р. Раманава - вядомага археолага, этнографа, энтузіяста музейнай справы.

У ліпені 1892 г. Е.Р. Раманаў звярнуўся да полацка-віцебскага епіскапа Антаніна з нататкай, у якой абгрунтаваў неабходнасць стварэння ў Віцебску «мясцовага царкоўнага сховішча». Праз паўгода стварэнне музея было даручана аўтару прапановы, а таксама А.І. Сапунову і святару В.В. Гаворскаму. Яны арганізавалі рамонтныя работы ў адной з залаў архірэйскага дома, пачалі збор экспанатаў у цэрквах Віцебска, выпрацавалі праект статута музея. Не абмяжоўваючыся зборам і вывучэннем музейных прадметаў, гісторык і археограф З.І. Даўтэла, які загадваў сховішчам з 1895 па 1903 г., распачаў вывучэнне нерухомых царкоўных помнікаў.

У адпаведнасці са статутам новая ўстанова ставіла на мэту «...захаванне прадметаў царкоўнай даўніны Полацкай епархіі і, па магчымасці, прадстаўленне ходу царкоўнага жыцця ў краі».²⁸⁸ Апошні пункт статута прадугледжваў агляд экспазіцыі ў пэўныя дні асобамі хрысціянскага веравызнання ўсіх званняў, але асветніцкая работа была наладжана толькі ў 1904 г., калі на пасаду загадчыка сховішча старажытнасцей быў запрошаны мясцовы настаўнік М.М. Багародскі. Адчынена для наведвальнікаў яно было па нядзелях. У год у сярэднім музей наведвалі да 1500 чалавек, сярод якіх пераважалі навучэнцы, святары, стараабрадцы. Тлумачэнні пры аглядзе музея даваў сам Багародскі, які за кароткі тэрмін здолеў анатаваць экспанаты і ўдакладніць структуру аддзелаў, што значна спрошчвала ўспрыняцце экспазіцыі. У 1909 г. ён арганізаваў пры музеі гістарычную суполку, дзейнасць якой атрымала станоўчыя водгукі на Усерасійскім музейным з'ездзе²⁸⁹.

Нягледзячы на ўсе намаганні, Віцебскі царкоўна-археалагічны музей так і не стаў агульнадаступнай грамадскай установай. Спроба ажывіць працу музея была зроблена ў 1915 г., калі паўстала царкоўна-археалагічнае таварыства, на ўзор тых, што ўжо існавалі ў іншых епархіях Беларусі. Быў распрацаваны праект статута таварыства, па-

²⁸⁸ Полоцкие епархиальные ведомости. 1893. № 9. Отдел оффиц.

²⁸⁹ Минские епархиальные ведомости. 1910. № 2. Часть неоф.

шырана тэматыка камплектавання, якая ўключала этнаграфічныя і археалагічныя прадметы, прадугледжвалася арганізацыя мерапрыемстваў па захаванні нерухомых царкоўных помнікаў. Большая ўвага надавалася асветніцкай працы, якая праводзілася ў форме музейных экскурсій, археалагічных выстаў, публічных лекцый і публікацый у друку²⁹⁰. Аднак у сувязі з распачаўшыміся рэвалюцыйнымі падзеямі гэтыя планы не былі рэалізаваны, і ў красавіку 1919 г. калекцыі Віцебскага царкоўна-археалагічнага музея перайшлі да Віцебскага аддзялення Маскоўскага археалагічнага інстытута.

З'яўленне у 1895 г. царкоўна-археалагічнага музея ў Магілёве было звязана з пераездам у гэты горад Е.Р. Раманава. Карыстаючыся станоўчым вопытам працы Віцебскага сховішча старажытнасцей, Раманаў звярнуўся да магілёўскага епіскапа з прапановай стварэння такога ж музея ў яго епархіі. У прыватнасці, у сваім звароце Раманаў адзначаў, што вялікая колькасць каштоўных помнікаў царкоўнай даўніны, стан якіх «нельга прызнаць задавальняючым», не выкарыстоўваецца на літургіях²⁹¹.

Першыя экспанаты, набытыя дзякуючы намаганням Е.Р. Раманава, а таксама выкладчыкаў духоўнай семінарыі Ф. А. Жудро, А. А. Скварцова і святара М.Р. Янушэўскага, дазволілі ўжо 27 мая 1897 г. адкрыць музей. Гэтую падзею, якая адбылася ва ўрачыстых абставінах, асвятляў мясцовы і сталічны друк²⁹².

Аднак першапачатковая дзейнасць музея не мела поспеху. Экспазіцыя, размешчаная у цёмным пакоі пры Васкрасенскай царкве, была амаль недасягальнай для наведвальніка і не магла змясціць новых набыткаў музея. Праца па апісанні і складанні каталога найкаштоўнейшай у музеі калекцыі рукапісаў ішла вельмі павольна. Востра адчуваўся недахоп сродкаў. У пачатку ХХ ст. музей знаходзіўся ў вельмі цяжкім становішчы, і сітуацыя вымагала неадкладных мер па змяненні ўмоў яго існавання.

У 1904 г. новы магілёўскі епіскап Стэфан даў загад прадставіць музею тры залы ў будынку былога бернардынскага кляштара і выдзяліў сродкі на рамонт і набыццё экспазіцыйнай мэблі. У хуткім часе адбылося адкрыццё новай экспазіцыі, якая была сістэматызавана па наступных аддзелах: 1) уніяцкі; 2) іканаграфічны; 3) прадметаў рэлігійнага ўшанавання; 4) царкоўныя прадметы; 5) свяшчэнныя адзенні; 6) нумізматычны; 7) бібліяграфічны²⁹³. У яе стварэнні, а

²⁹⁰ Полоцкие епархиальные ведомости. 1915. № 35. Неоф. отдел.

²⁹¹ НГАБ, ф. 2502, воп.1, адз. зах. 797, арк. 5.

²⁹² Могилевские епархиальные ведомости. 1905. № 1. Часть неоф.

²⁹³ Там жа. 1904. № 36. Часть неоф.

таксама ў каталагізацыі прадметаў актыўна ўдзельнічаў выпускнік Археалагічнага інстытута У. У. Дабраслаўскі. Ён жа пры дапамозе Е. Р. Раманавы наладзіў шырокую асветніцкую працу.

Цікавае апісанне абстановаў, што панавала ў экспазіцыі ў гэты час, пакінуў адзін з наведвальнікаў: «З 10 раніцы да 4-5 гадзін бесперапынна сюды прыходзіць самая розная публіка: правінцыйныя землеўласнікі, гарадскія жыхары ўсіх званняў, вясковыя настаўнікі, святары, сяляне. Усе разглядаюць прадметы і распытваюць, некаторыя робяць нататкі»²⁹⁴.

На працягу першага дзесяцігоддзя ХХ ст. калекцыі музея няспынна папаўняліся новымі помнікамі. Найбольш каштоўныя з іх - абразы XVII-XVIII ст., напісаныя на дошках і палатне (аўтар некаторых з іх вядомы магілёўскі майстар П. Сліжык); вышываная шоўкам і золатам плашчаніца 1569 г. з Чарэйскага манастыра; епітрахіль 1641 г., асабістыя рэчы магілёўскага епіскапа Г. Каніскага; выданні беларускіх друкарняў XVII-XVIII ст. і інш.

У 1919 г. гэтыя калекцыі ўвайшлі ў склад Магілёўскага губернскага музея.

У лістападзе 1904 г. свой музей заснаваў гродзенскі царкоўна-археалагічны камітэт. Мэтай музея было збіранне, вывучэнне і папулярызацыя помнікаў мясцовай царкоўнай гісторыі. Гэта ідэя была адлюстравана ў статуце камітэта, зацверджанага Сінодам у 1905 г.²⁹⁵ Праз тры гады камітэт надрукаваў зварот да праваслаўнага святарства з прапановай перадаваць царкоўныя старажытнасці ў музей, а таксама захоўваць нерухомыя помнікі мінулага²⁹⁶. На жаль, большасць з тых, да каго быў адрасаваны заклік, не адраагавалі на яго.

Праз два гады старшыня камітэта І. А. Глебаў атрымаў ад гарадскіх улад памяшканне для музея ў Барысаглебскім манастыры, куды былі перавезены сабраныя прадметы. Праз некаторы час музей папоўніўся рэшткамі калекцый гродзенскага статыстычнага камітэта і некаторымі арыгінальнымі царкоўнымі помнікамі (сярод іх – уніяцкая саламяная царская брама работы пінскіх майстроў). Але музей так і не атрымаў магчымасці праводзіць навуковую і асветніцкую дзейнасць. А ў 1915 г. у сувязі з акупацыяй Гродна музей і камітэт былі зачынены. Ацэньваючы вынікі дзесяцігадовага існавання царкоўна-археалагічнага музея ў Гродне, трэба прызнаць іх вельмі сціплымі. Прычына гэтага ў тым, што мерапрыемствы па ахове і збору помнікаў,

²⁹⁴ Могилевский вестник. 1906. № 24.

²⁹⁵ РДГА, ф. 1284, воп. 188, адз. зах. 103, арк. 6.

²⁹⁶ Гродненские епархиальные ведомости. 1908. № 24-25. Отдел офиц.

якія ініцыявала прываслаўная царква, не знайшлі падтрымкі ў зыхароў губерні, большасць з якіх была католікамі.

Сярод музеяў, якія збіралі царкоўныя старажытнасці, важнае месца належала музею мінскага царкоўна-археалагічнага камітэта, што ўзнік у пачатку 1908 г. Ініцыятыва яго стварэння зыходзіла ад групы гарадской інтэлігенцыі, якая займалася вывучэннем краю - А.К. Сніткі, Д.В. Скрынчанкі, Н.Н. Былова, А.П. Смародскага, А.Д. Караткевіча. Карыстаючыся прыкладам ўжо існаваўшых на той час музеяў у Віцебску і Магілёве, сябры камітэта звярнуліся да царквы за фінансавай падтрымкай²⁹⁷.

Паводле статута камітэт меў шырокае кола задач: вывучэнне грамадзянскай і царкоўнай гісторыі, помнікаў матэрыяльнай культуры, збіральніцтва народных звычаяў, казак і спеваў. Камітэт абавязваўся браць на ўлік старажытныя цэрквы, могілкі і іншыя помнікі, папярэджаць іх знішчэнне, а таксама распаўсюджаць ў грамадстве гістарычныя веды, абуджаць цікавасць да мінулага пры дапамозе выстаў і публічных чытанняў. Статут прадугледжваў захаванне і экспанаванне ў музеі прадметаў мясцовай археалогіі, побыту і рамёстваў, царкоўнага і свецкага мастацтва, а таксама нумізматыкі. Старадрукі і рукапісы павінны былі перахоўвацца ў спецыяльна створаным пры музеі архіве. Уся інфармацыя аб прадметах заносілася ў спецыяльны вопіс, а ў перспектыве прадугледжвалася публікацыя каталогаў калекцый²⁹⁸.

У 1909 г. пачалі друкавацца «Працы...» камітэта, усяго было выдадзена чатыры выпускі, якія змяшчалі багаты краязнаўчы матэрыял. У гэты ж час пад рэдакцыяй А.К. Сніткі выйшаў каталог найбольш каштоўных калекцый музея - старадрукаў і рукапісаў. Паводле каталога музей валодаў дакументамі вялікага архіва Слуцкага Троіцкага манастыра, тут знаходзіўся «Апостал» XVIII ст., Мінея мясячна 1521 г., статуты сярэдневяковых беларускіх цэхаў і інш.²⁹⁹

Для экспазіцыі былі выдзелены два пакоі архірэйскага дома. Наведвальнікаў музей прымаў па панядзелках. Сябры камітэта, якія мелі дзя-журствы ў гэтыя дні, давалі тлумачэнні ў экспазіцыі наведвальнікам падчас агляду і таксама чыталі лекцыі па гісторыі³⁰⁰.

На працягу некалькіх перадваенных год колькасць сяброў мінскага царкоўна-археалагічнага камітэта павялічылася да 40 асоб.

²⁹⁷ Вядома, што звароту да царквы папярэднічалі безвыніковыя спробы гісторыка і краязнаўцы А.К. Сніткі атрымаць ад гарадскіх улад дазвол на адкрыццё Беларускага музея ў Мінску.

²⁹⁸ Устав Минского церковного историко-археологического комитета. Мн., 1908.

²⁹⁹ Описание рукописного отдела и старопечатных книг библиотеки Минского церковно-археологического комитета. Мн., 1909. Вып. 1.

³⁰⁰ Минские епархиальные ведомости. 1910. № 19. Часть неоф.

Яны па-ранейшаму займаліся зборам старажытных рукапісаў, народных звычайў, абрадаў, спеваў і публікавалі вынікі сваёй дзейнасці ў «Працах...»³⁰¹. Праводзіліся гістарычныя даследаванні Мінскай губерні, у прыватнасці раёна пераправы войск Напалеона праз р. Бярэзіну, дзе былі зроблены цікавыя знаходкі. Актыўна вялася праца па ахове рухомах і нерухомах помнікаў. Кіраўніцтву мінскіх навучальных устаноў прапанавалася накіроўваць вучняў па нядзелях у музей. У перыядычным друку з'яўляліся артыкулы сяброў камітэта аб неабходнасці захавання гістарычнай спадчыны. Святары атрымлівалі апытальныя лісты з мэтай пошуку новых экспанатаў. А ў 1913 г. мінскі епіскап выдаў загад, дзе ўводзілася адказнасць духавенства за псаванне царкоўных старажытнасцей і называліся элементарныя правілы іх рэстаўрацыі³⁰².

У пачатку першай сусветнай вайны лепшыя калекцыі музея былі эвакуіраваны ў Разань. Пасля іх вяртання ў Мінск у 1922 г. яны леглі ў аснову Беларускага дзяржаўнага музея³⁰³.

Неабходнасць стварэння епархіяльнага сховішча старажытнасцей у Вільні ўпершыню была сфармулявана ў рэдакцыйным артыкуле часопіса мясцовага праваслаўнага брацтва. У якасці галоўнага аргумента на карысць стварэння музея ў ім, у прыватнасці, адзначалася: «У гэты час адчыніць у Вільне царкоўны музей тым лягчэй, што зараз сюды пераехаў заснавальнік Віцебскага царкоўнага сховішча старажытнасцей, а потым і магілёўскага музея Е.Р. Раманаў»³⁰⁴. Падмуркам новага музея стала ўласная калекцыя Раманава - каля 150 адзінак нумізматыкі, царкоўных рэчаў, археалагічных знаходак, а таксама абразы, адзенне, літургічнае начынне, што дасылаліся святарамі Лідскага, Дзісенскага і інш. павеатаў³⁰⁵.

Каб узбагаціць збор, Раманаў праводзіў даследаванні ў сутарэннях віленскіх манастыроў, вандраваў па мястэчках губерні. Ён звярнуўся да духавенства з прапановай дасылаць у музей каштоўныя прадметы. Новыя набыткі музея былі размешчаны ў трох пакоях Троіцкага манастыра. Дзеля гэтага выкарыстоўвалася музейнае абсталяванне, спраектаванае самім Е.Р. Раманавым. Аднак сур'ёзная навуковая і асветніцкая праца ў наступныя гады так і не была наладжана. Тлумачылася гэта, галоўным чынам, зменай галоўнага захавальніка і цяжкім фінансавым становішчам. У лісце да Е.Р. Раманава Дз.І.

³⁰¹ Мінская старина. Мн., 1911. Вып. 2.; Там жа. Мн., 1913. Вып. 4.

³⁰² Мінские епархиальные ведомости. 1913. № 16. Часть неоф.

³⁰³ Справаздача Беларускага Дзяржаўнага музея за час з І кастрычніка 1923 г. па І кастрычніка 1924 г. Мн., 1925. С. 3.

³⁰⁴ Вестник Виленского Свято-Духовского братства. 1907. № 4.

³⁰⁵ Литовские епархиальные ведомости.

Даўгяла так ахарактарызаваў стан музея: «Брацтва спіць... тваё дзіця-музей замкнута»³⁰⁶.

Такім чынам, на мяжы XIX-XX ст. на тэрыторыі Беларусі сфарміравалася група музеяў, зборы якіх складаліся пераважна з царкоўных старажытнасцей. Іх статуты сведчылі аб з'яўленні ўстаноў з выразна акрэсленай функцыяй захавання, вывучэння і папулярызавання помнікаў царкоўнай і часткова грамадзянскай гісторыі. Аднак з самога пачатку свайго існавання царкоўна-археалагічныя музеі апынуліся ў складаных матэрыяльных і юрыдычных умовах. У большай ступені гэтыя цяжкасці былі пераадолены ў Мінску і Магілёве, у меншай - у Гродне і Вільні.

Ініцыятыва стварэння царкоўна-археалагічных музеяў у беларускіх епархіях належала свецкай інтэлігенцыі, якая займалася вывучэннем гісторыі краю. Удзел царквы абмяжоўваўся выдзяленнем сціпых грашовых сродкаў, а таксама ўключэннем у склад камітэтаў, што кіравалі музеямі, аднаго-двух святароў. У шэрагу выпадкаў духавенства спрабавала выкарыстоўваць музеі для вырашэння задач ідэалагічнага характару - пры дапамозе экспазіцый, выстаў, а таксама публічных чытанняў даць «пастве» яшчэ адзін доказ адвечнасці існавання праваслаўнай царквы на Беларусі. Такая пазіцыя, натуральна, выключала вялікую колькасць неправаслаўнага насельніцтва з працэсу стварэння музеяў, а гэта значыць, фонды музеяў пазбаўляліся каштоўных помнікаў каталіцкай, яўрэйскай і іншых культур.

Тым не менш, нягледзячы на цяжкія матэрыяльныя ўмовы і валанцёрскую працу супрацоўнікаў камітэтаў (усе працавалі ў музеях у вольны ад выканання службовых абавязкаў час), стваральнікі царкоўна-археалагічных музеяў здолелі дасягнуць пэўных поспехаў. У выніку прыватных ахвяраванняў і збіральніцкай працы былі сфарміраваны калекцыі, якія пасля ляглі ў аснову першых савецкіх музеяў. Праводзілася асветніцкая праца, экскурсіі, школьныя заняткі ў экспазіцыі, супрацоўнікі музея чыталі лекцыі. Вялася выдавецкая праца, друкаваліся каталогі, публікаваліся і нават «Працы...». Вяліся нескладаныя рэстаўрацыйныя работы.

Пасля прыняцця ў 1906 г. закона, які надаваў правы губернскім уладам зацвярджаць статуты новых недзяржаўных устаноў, у тым ліку і навуковых, колькасць апошніх значна павялічылася. У маі 1909 г. распачала сваю працу Віцебская вучоная архіўная камісія. Паводле палажэння 1884 г., сябры вучоных архіўных камісій павінны былі не толькі ўпарадкаваць мясцовыя архівы, але іх абавязкам быў таксама

---

³⁰⁶ ДГАЛ, ф. 996, воп.1, адз. зах. 13, арк. 8 адв.

«пошук, апісанне і тлумачэнне помнікаў даўніны»³⁰⁷. Падобная дзейнасць ушчыльную падводзіла да арганізацыі музеяў, што і было зроблена ў канцы XIX ст. камісіямі ў шэрагу цэнтральных губерняў імперыі.

Сярод прадстаўнікоў мясцовай інтэлігенцыі, што стваралі камісію ў Віцебску, з цягам часу вызначылася група вучоных і калекцыянераў, якія мелі практычны вопыт музейнай работы (А.П. Сапуноў, В.П. Федаровіч, І.Х. Каладзеў М.М. Багародскі). Старшынёй Віцебскай вучонай архіўнай камісіі быў аднагалосна абраны В.С. Арсеннеў - 25-гадовы энергічны саветнік віцебскага губернскага праўлення, які меў шырокія сувязі ў абедзвюх сталіцах. Вопыт і веды гэтых людзей адкрывалі шырокія навуковыя перспектывы перад таварыствам.

У 1911 г. была распачата планавая збіральніцкая праца. Усім урадавым установам губерні і некаторым прыватным асобам былі дасланы спецыяльныя паведамленні, у якіх выкладалася распрацаваная камісіяй праграма па зборы прадметаў археалогіі, этнаграфіі і старажытнага мастацтва. Напрыканцы паведамлення змяшчаўся заклік садзейнічаць камплектаванню музейных калекцый. Па ініцыятыве М.М. Багародскага сябры камісіі распрацавалі праграму па зборы і рэгістрацыі помнікаў вайны 1812 г., для студэнтаў і настаўнікаў духоўнай семінарыі была выдадзена інструкцыя па зборы музейных прадметаў³⁰⁸. Прыкладна ў гэты ж час сябры камісіі распачалі працу па выяўленні прыватных збораў і музеяў, дзе перахоўваліся віцебскія старажытнасці. Праводзіліся таксама і археалагічныя даследаванні³⁰⁹. Большасць матэрыялаў, сабраных ў выніку гэтай працы, мела вялікую навуковую і мастацкую каштоўнасць³¹⁰. Працы па інвентарызацыі, сістэматызацыі і афармленні экспазіцыі выканаў К. А. Змігродскі, які абагульніў усё зробленае ў двух апублікаваных каталогах³¹¹. Паводле іх у 1912 г. у музеі было 1690 адзінак захоўвання, якія былі падзелены паміж сям'ю аддзеламі: рэлігійных прадметаў, выкапнёвых прадметаў, ваеннага, пячатак, мінералогіі і геалогіі, нумізматыкі, рознага³¹².

Асветніцкая праца ў экспазіцыі музея амаль не праводзілася. Прычына гэтага - яго вельмі нязручнае памяшканне. Тым не менш сябры камісіі імкнуліся кампенсаваць гэты недахоп. Рэгулярна право-

³⁰⁷ НГАБ, ф. 2649, воп. 1, адз. зах. 418, арк. 1.

³⁰⁸ Там жа, ф. 2496, вол. I, адз. зах. 4637, арк. 63; ф. 2771, вол. I, адз. зах. 165, арк. 57; адз. зах. 157, арк. 15.

³⁰⁹ Там жа, ф. 2771, вол. I, адз. зах. 148, арк. 13, 15, 35.

³¹⁰ Вядома, што звароту да царквы папярэднічалі безвыніковыя спробы гісторыка і краязнаўцы А.К. Спіткі атрымаць ад гарадскіх улад дазвол на адкрыццё Беларускага музея ў Мінску.

³¹¹ Змігродский К.Л. Каталог монет и медалей музея Витебской ученой архивной комиссии. Витебск, 1912.

³¹² Там жа.

дзіліся публічныя лекцыі, інфармацыя аб некаторых помніках публікавалася ў «Працах...». У наладжванні асветніцкай працы музея і прыцягнення грамадскай увагі да захавання і вывучэння гістарычных помнікаў вялікую ролю адыграла Віцебскае аддзяленне Маскоўскага археалагічнага інстытута, якое было адчынена ў 1911 г. дзякуючы намаганням камісіі. Варта адзначыць, што разам з іншымі дапаможнымі гістарычнымі дысцыплінамі прафесары з Масквы знаёмілі студэнтаў з курсам музеязнаўства³¹³.

У 1915 г. К. А. Змігродскі заняў пасаду дырэктара Польскага Нацыянальнага музея ў Раперсвілі і з'ехаў з Віцебска. У хуткім часе музей пакінула і большасць іншых актыўных членаў. Гэта, безумоўна, замарудзіла музейныя работы і ўрэшце прывяло да закрыцця самога музея. У 1914 г. памяшканне музея заняла ваенная ўстанова, а калекцыі былі перададзены Віцебскаму аддзяленню Маскоўскага археалагічнага інстытута³¹⁴.

У 1912 г. быў адчынены музей пры Мінскім таварыстве аматараў прыродазнаўства, этнаграфіі і археалогіі. Адкрыццё музея было прадугледжана статутам таварыства, але першыя крокі на шляху фарміравання калекцыі былі зроблены значна раней.

У кастрычніку 1909 г. гласны мінскай гарадской думы В.О. Янчэўскі і інжынер М.Н. Кузняцоў звярнуліся да кіраўніцтва горада з прапановай, у якой абгрунтоўвалася неабходнасць стварэння ў горадзе «Палескага музея» экалагічнага напрамку. У прапанове, у прыватнасці, сцвярджалася: «Палессе, якое большай часткаю ўваходзіць ў склад Мінскай губерні, уяўляе вялікі край, які характарызуецца самабытнымі асаблівасцямі, якія заслугоўваюць вывучэння... Аднак з кожным годам лясы ўсё больш высыкаюцца, балоты асушваюцца, фауна Палесся бяднее... Праз продаж буйных фальваркаў дробнымі кавалкамі ідзе наплыў некарэннага насельніцтва. Мясцовыя асаблівасці знікаюць, твар Палесся ўсё больш змяняецца і хутка застанецца толькі ва ўспамінах. Натуральна, паўстае думка аб установе, якая паставіла б сабе на мэту збіранне і захаванне для нашчадкаў усяго, што характарызуе сучаснае Палессе»³¹⁵.

Большасць у думе не надавала экалагічным пытанням якога-небудзь значэння. Па выніках галасавання была створана камісія, якая на працягу трох год ніяк не вызначылася сваёй дзейнасцю. І толькі ў сярэдзіне 1912 г., калі ў склад камісіі былі прыняты сябры

³¹³ Brežgo B. Instytut archeologiczny na Białorusi. Wilno, 1930. S. 3.

³¹⁴ НГАБ, ф. 2771, вод. I, адз. зах. 151, арк. 97.

³¹⁵ Сведения о деятельности Минской Городской Думы состава 1909-1913 гг. за 1909 г. Мн., 1910. С. 50.

Мінскага таварыства аматараў прыродазнаўства, этнаграфіі і археалогіі, пытанне аб музеі было вырашана.

Быў выпрацаваны і зацверджаны статут Мінскага гарадскога музея³¹⁶. Гарадская дума выдзяліла спецыяльнае памяшканне і асігнавала 2 тыс. рублёў на яго стварэнне. Добраахвотныя ахвяраванні паскорылі падрыхтоўчыя работы, і ў 1913 г. адкрылася выстава першых набыткаў музея. Дэманстраваліся калекцыі мінералаў і глебы, сцялянскія строі і нумізматыка. Асабліва ўвага надавалася набыццю матэрыялаў па заалогіі Мінскай губерні³¹⁷.

Вялікі поспех атрымала выстава жывапісу і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, што адбылася ў Мінску ў 1916 г.³¹⁸. У выставе разам з музеем удзельнічаў мінскі аддзел нагляду за прадметамі мастацтва і культуры. Аддзел прадставіў 250 экспанатаў, у тым ліку карціны П. Брэйгеля, А. Дзюрэра, Б. Мурыльё, Рэмбрандта, Я. Рустэма, І. Пешкі, Я. Дамеля, а таксама старажытную зброю, мастацкае шкло, парцэляну, дываны і інш.³¹⁹

Рэвалюцыйныя падзеі спынілі працы па стварэнні стацыянарнай экспазіцыі Мінскага гарадскога музея. У хуткім часе ён быў зачынены, а ў 1920 г. сабраныя калекцыі перададзены ў Мінскі абласны музей.

Гродзенскае педагагічнае таварыства, мэтай якога была «узаемадапамога пры распрацоўцы навуковых і педагагічных пытанняў»³²⁰, паводле традыцыі планавала выкарыстоўваць ў сваёй дзейнасці ўласны музей. У 1912 г. мясцовы настаўнік І.Г. Астравумаў прапанаваў стварыць «камісію па арганізацыі ў Гродне Агульнаадукацыйнага музея»³²¹. У склад камісіі ўвайшлі 15 найбольш актыўных сяброў таварыства.

Было выпрацавана палажэнне аб музеі, якое вызначыла два галоўныя напрамкі яго дзейнасці (збор прадметаў і калекцый як матэрыял для ўсебаковага вывучэння гісторыі, прыроды і жыцця Гродзенскай губерні; азнаямленне наведвальнікаў з працай па вывучэнні гэтых калекцый і з адпаведнымі ім навукамі), а таксама пытанні кіравання, фінансавання і штату³²². Праводзіўся збор грашовых сродкаў, рыхтавалася памяшканне для экспазіцыі, пачалі паступаць першыя прадметы.

³¹⁶ НГАБ, ф. 24, вон. I, адз. зах. 3639, арк. 456.

³¹⁷ Лев И.А. К устройству в Минске городского музея // Лесной и торговый вестник. 1915. № 6.

³¹⁸ НГАБ, ф. 295, вон. I, адз. зах. 9187, арк. 320.

³¹⁹ Ретроспективная выставка искусства. Ноябрь. 1916. Мн., 1916. С. 1-35.

³²⁰ Педагогическое дело. 1912. № 4. Ч. 1. С. 75.

³²¹ Там жа. №5. 4.1. С. 60.

³²² Там жа.

Удзельнікі стварэння музея добра ўсведамлялі, што паспяхова рэалізацыя праекта залежыць ад грамадскай актыўнасці, таму сябры ад імя камітэта няспынна звярталіся да жыхароў губерні з прапановай ахвяраваць ў музей старажытных рэчы, праводзілі работу з навучэнцамі, распаўсюджвалі ўлёткі і брашуру І.Г. Астравумава «Музеі і іх значэнне». Апошняя дазваляе зразумець погляды стваральнікаў музея на яго месца ў культурным і навуковым жыцці грамадства. Пасля кароткага агляду гісторыі і сучаснага стану музейнай справы аўтар прыходзіць да высновы, што «...кожны горад раней ці пазней будзе мець свой музей... і толькі тады з'явіцца народныя універсітэты ў правінцыі, аб якіх застаецца пакуль што толькі марыць»³²³.

У дзейнасці камісіі ў 1912-1913 гг. вызначальнай стала праца па фарміраванні калекцыі музея. Першапачаткова паводле плана камплектавалася педагагічная калекцыя, і менавіта гэта дало магчымасць ў маі 1913 г. правесці выставу работ навучэнцаў³²⁴. Пасля быў распачаты збор прыродазнаўчых і этнаграфічных помнікаў. Сярод першых набыткаў музея вызначаліся матэрыялы археалагічных раскопак вядомага гродзенскага гісторыка і педагога Я.Ф. Арлоўскага.

17 лістапада 1913 г. у адным з прыватных дамоў на Тэатральнай плошчы адбылося адкрыццё музея. Нягледзячы на абмежаваны час для наведвання (2 гадзіны на тыдзень і святочныя дні), у канцы 1913 - пачатку 1914 г. цікаўнасць да музея няспынна павялічвалася. Адлюстравалася гэта ў шматлікіх прыватных ахвяраваннях і грашовых субсідыях гарадскіх улад. Узрасталі і колькасць наведвальнікаў. Паводле сведчання аднаго з супрацоўнікаў, якое было занатавана ў студзені 1914 г., «...у першыя дні працы музей наведвалі 6-8 асоб, а зараз каля 250 чалавек па дзень»³²⁵.

Далейшае развіццё музея было перапынена рэвалюцыйнымі падзеямі. У сувязі з набліжэннем кайзераўскіх войскаў калекцыі перанеслі ў сутарэнні. Там у 1920 г. іх знайшлі ўжо члены польскай Камісіі аховы помнікаў³²⁶.

У перадавыя часы пачаў фарміравацца музейны збор віленскага Таварыства аматараў навук, якое было заснавана мясцовай інтэлігенцыяй у 1907 г.³²⁷ В. Загорскі, адзін з арганізатараў музея, вядомы ў грамадстве дзякуючы сваёй дзейнасці ў абарону гінучых помнікаў гісторыі і культуры, стаў яго першым захавальнікам.

³²³ Остроумов И.Г. Музеи и их значение // Педагогическое дело. 1912. № 4. Ч. 2. С. 17.

³²⁴ Отчёт о деятельности Гродненского педагогического общества за 6 лет его существования (1907-1913). Гродно, 1914. С. 67.

³²⁵ Известия Императорской археологической комиссии. Пгд., 1914. Вып. 56. С. 69.

³²⁶ Muzeum w Grodnie. Zarys dziejów powstania i rozwoju. 1920-1922. Grodno, 1923. S. 12.

³²⁷ Lorentz. St. Rzut oka na Muzea Wileńskie. Wilno, 1934. S. 1.

Дзякуючы намаганням В. Загорскага, музей пабыў вельмі каштоўныя калекцыі гісторыка-краязнаўча-га зместу, большая частка якіх была складзена з уласна беларускіх рэчаў (збраёўня, ахвяраваная Ю. Праздзецкім з Пастаў, археалагічная і этнаграфічная калекцыя В. Шукевіча з Начы, частка калекцыі Ф. Тышкевіча). Хуткае павелічэнне калекцый тлумачылася не толькі энтузіязмам іх захавальніка, але новай сістэмай камплектавання, якая прадугледжвала дэпаніраванне прадметаў прыватнымі асобамі.

Да ліку найбольш каштоўных набыткаў музея трэба аднесці рукапісную спадчыну І. Храптовіча, С. Богуш-Сестранцэвіча, Т. Касцюшкі, А. Кіркора, якую перадаў у музей А. Ельскі, ваенна-гістарычныя помнікі з калекцыі І. Луцкевіча, беларускія этнаграфічныя матэрыялы, помнікі дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, жывапіс. Асобае месца ў экспазіцыі займалі мемарыяльныя комплексы, прысвечаныя А. Міцкевічу і Э. Ажэшыцы (на жаль, абмежаванае кола крыніц не дае магчымасці ахарактарызаваць іх падрабязней). Паралельна з камплектаваннем гістарычных калекцый у музеі быў распачаты збор матэрыялаў па флоры і фауне Беларусі і Літвы³²⁸.

У 1914 г. гэтыя і іншыя калекцыі былі перавезены ў спецыяльна пабудаванае ў Вільні памяшканне. Падчас вайны працы ў музеі былі прыпынены, але пасля заканчэння ваенных дзеянняў развіццё музея таварыства працягвалася.

Адкрыццё музеяў навуковых устаноў у Беларусі забяспечвала крыніцазнаўчую базу для развіцця археалогіі, археаграфіі, нумізматыкі, батанікі, заалогіі, глебазнаўства і інш. Большасць сфарміраваных калекцый адразу ж дэманстравалася шырокай аўдыторыі, што сведчыць аб акцэнтаванні ўвагі іх стваральнікаў на асветніцкай працы.

Стварэнне музеяў навуковымі ўстановамі было рэакцыяй на распаўсюджанне ў Расіі ў пачатку XX ст. радзімазнаўства³²⁹. Асобае значэнне гэты рух набыў ў нацыянальных рэгіёнах імперыі. Вывучэнне эканамічных, гістарычных і культурных асаблівасцей аб'ектыўна прыводзіла да думкі аб нацыянальнай культуры, стварэнні для яе развіцця аптымальнага сацыяльна-эканамічнага умоў.

Дзейнасць музеяў навуковых устаноў суправаджалі цяжкасці і недахопы, характэрныя для большасці тагачасных музеяў: адсутнічала дакладная прафілізацыя калекцый, іх камплектаванне было, за нешматлікімі выключэннямі, выпадковым, асветніцкая праца знахо-

³²⁸ Litwa i Rus. Wilno, 1912. S. 5-10.

³²⁹ Рух, вядомы ў краінах Заходняй і Цэнтральнай Еўропы з апошняй чвэрці XIX ст. як «рэгіяналізм», атрымаў развіццё ў СССР у 20-я гг. пад назвай «краязнаўства».

дзілася ў зародкавым стане. Пераадолець гэтыя недахопы давялося ўжо пасля заканчэння першай сусветнай вайны.

У гады першай сусветнай вайны музеі Беларусі апынуліся ў складаных умовах. На тэрыторыі, занятай нямецкай арміяй, яны былі закрыты і часткова разрабаваны, а ў прыфрантавой паласе расійскае вайсковае камандаванне займала іх памяшканні пад шпіталі і вайсковыя склады. Некаторыя музеі і прыватныя зборы мясцовыя ўлады эвакуіравалі: Віленскі музей старажытнасцей - у Магілёў, збор А.Р. Брадоўскага - у Віцебск, Мінскі царкоўна-археалагічны музей - у Разань, дзе прадметы перахоўваліся закансерваванымі. Асобныя спробы стварэння музеяў, што рабіліся падчас вайны некаторымі ведамствамі, не далі плёну (у 1914 г. «музей сучаснай вайны» планавалася ў Мінску³³⁰, у наступным годзе - «гідратэхнічны музей» у Магілёве³³¹, камплектаваліся калекцыі і ў некаторых навучальных установах). Адной з найбольш яркіх падзей музейнага жыцця ваеннага часу была выстава беларускага мастацтва, якая адбылася ў 1917 г. у Мінску дзякуючы намаганням І. Луцкевіча і ваеннаслужачага 10-й нямецкай арміі, мастацтвазнаўцы А. Іпеля.

На агульным фоне згортвання культурнага жыцця выдзялялася дзейнасць мінскага і магілёўскага аддзелаў аховы помнікаў пры польскім культурна-асветніцкім «Таварыстве крэсовым». У 1916-1918 гг. яны разгарнулі шырокія работы па ўліку і збіранні помнікаў беларускай архітэктуры, жывапісу, дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, кніг і рукапісаў. Супрацоўнікі аддзелаў арганізавалі ў азначаныя гады больш за 50 экспедыцый, у выніку якіх было сабрана 36 тыс. каштоўных прадметаў беларускай гісторыі і культуры (у т. л. з калекцый А. Ельскага, Э. Булгака, Э. Чапскага, К. Тышкевіча і інш.). На жаль, гэтыя работы не спрыялі ўзбагачэнню фондаў беларускіх музеяў, таму што ўсё сабранае было вывезена ў Варшаву³³².

Пасля лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. Часовы ўрад не паспеў правесці якіх-небудзь сур'ёзных рэформ у галіне музейнай справы. Асобныя мерапрыемствы, кшталту расфарміравання мемарыяльнага музея М.М. Мураўёва, не маглі змяніць становішча карэнным чынам. Па-ранейшаму захоўвалася ведамасная раздробленасць, не хапала кваліфікаваных кадраў, сродкаў, памяшканняў. Гэтае становішча ўскладнялася баявымі дзеяннямі на тэрыторыі краю.

³³⁰ НГАБ, ф. 299, воп. 5, адз. зах. 1575, арк. 261.

³³¹ Там жа, ф. 2190, воп. 1, адз. зах. 208, арк. 4, 8, 9.

³³² Życka L., Łeska M. Działalność popowstaniowa... S. 121.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Мы разгледзелі працэс станаўлення музейнай справы на Беларусі з часоў першых перадамзейных з'яў у эпоху сярэднявечаў да 1917 г. Гэтыя стагоддзі былі насычаны буйнейшымі гістарычнымі падзеямі, складанымі сацыяльна-палітычнымі і культурнымі зрухамі. На развіццё беларускай культуры ў цэлым і музейнай справы ў прыватнасці наклаў адбітак адносіны Расіі і Польшчы, якія гістарычна фарміраваліся ў антаганізме. Па-за тэрытарыяльнымі спрэчкамі і барацьбой за сферы ўплыву меліся сур'ёзныя адрозненні ў змесце дзвюх культур, якія вызначаліся перш за ўсё спосабам успрыняцця антычнай і хрысціянскай спадчыны, іншымі словамі, супрацьстаўленнем Рыма і Візантыі. Беларускія землі з'яўляліся геаграфічным водападзелам, месцам перакрывавання дзвюх магутных культурных плыняў, што запавольвала фарміраванне ўласна беларускай культуры. Тым не менш развіццё нацыянальнай культуры працягвалася, у тым ліку і такіх яе сфер, не звязаных са спецыфічна нацыянальнымі формамі праяўлення, як музейная справа.

Асабліва важнае значэнне ў станаўленні музейнай справы мела прыватнае збіральніцтва. Каалі напачатку можна казаць толькі аб найкаштоўнейшых на змесце, але сацыяльна ізаляваных магнацкіх зборах, то на мяжы XIX і XX ст. сітуацыя рэзка мяняецца. Пашырыўся сацыяльны склад калекцыянераў. З'явіліся прафіляваныя навуковыя калекцыі, якія адыгрывалі ролю пляцовак для вывучэння гістарычнага мінулага і прыродных працэсаў Беларусі.

Варта адзначыць факт асэнсавання ўладальнікамі гэтых калекцый сабраных прадметаў як навуковых першакрыніц, а таксама імкненне надаць ім камунікатыўны характар, г. зн. зрабіць дасягальнымі для шырокай аўдыторыі. Апошняя тэндэнцыя паспрыяла адкрыццю шэрага калекцый для вольнага агляду, перадачы сабранага ў дар музеяў і навуковым таварыствам, адкрыццю прыватных музеяў. На жаль, гэтыя высакародныя ўчынкi здзяйсняліся, як правіла, у буйных культурных цэнтрах Расіі і Польшчы, што назаўсёды пазбавіла Беларусь каштоўных помнікаў яе гісторыі і культуры. Разам з тым трэба канстатаваць пачатак асэнсаванага, мэтанакіраванага вывучэння і калекцыяніравання беларускіх матэрыялаў, што аб'ектыўна прыводзіла да прызнання права беларусаў на іх самастойнае выкарыстанне.

У пачатку XX ст. музейным зборам надавалася выключна важнае значэнне ў навукова-даследчыцкай працы. Адначасова замацаваўся падыход да музея як да культурна-асветніцкай установы, якая з'яўляецца важным кампанентам сістэмы па-за школьнай адукацыі.

Разам з тым трэба адзначыць першыя спробы выкарыстання музейных экспазіцый у мэтах ідэалагічнай прапаганды.

Музеі Беларусі, узнікшыя дзякуючы грамадскай ініцыятыве, перш за ўсё - інтэлігенцыі, да 1917 г. дасягнулі значных поспехаў у галіне камплектавання і ўліку каштоўных помнікаў, пабудовы на іх аснове экспазіцый, а таксама правядзення асветніцкай работы. У лепшых музеях на аснове сабраных калекцый праводзілася сур'ёзная навуковая праца, што для Беларусі, дзе доўгі час адсутнічалі універсітэты і акадэмічныя навуковыя ўстановы, было асабліва важна. Быў назапашаны пэўны вопыт у галіне тэарэтычнага абгрунтавання музейнай практыкі.

Як правіла, музеі цярпелі матэрыяльна-фінансавыя цяжкасці, залежалі ад выпадковых абставін, такіх як змена супрацоўнікаў, узаемаадносіны з мясцовай адміністрацыяй і г. д. Ведамасная раздробленасць прыводзіла да непазбежных паралелізмаў, марнаванню і без таго слабых сіл і сродкаў. Таму большасць музеяў зазнала спады і ўздымы ў сваёй працы. Тым не менш менавіта дарэвалюцыйны перыяд стварыў той падмурак, на аснове якога музеі Беларусі працягвалі сваё развіццё ў XX стагоддзі.

© OCR: Камунікат.org, 2013

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2013

© PDF: Камунікат.org, 2013

СПІС МУЗЕЯЎ БЕЛАРУСІ, ЗАСНАВАНЫХ ДА 1917 ГОДА

<i>№ Год заснавання</i>	<i>Горад</i>	<i>Назва музея</i>	<i>Ведамасная прыналежнасць</i>	<i>Даступнасць для агляду публікай</i>	<i>Заўвагі</i>
1 1776	Гродна	Музей натуральнай гісторыі	Медыцынская акадэмія	Абмежаваная студэнтамі	Расфарміраваны ў 1830 г.
2 1788	Полацк	Кабінеты натуральнай гісторыі і мастацкая галерэя	Калегіум езуітаў	Абмежаваная студэнтам і спецыяльна запрошанымі асобамі	Перададзены Галоўнай школе ВКП ў 1781 г.
3 80-я гг. XVIII ст.	Вільня	Кабінеты натуральнай гісторыі і нумізматыкі	Універсітэт	Абмежаваная студэнтамі	Расфарміраваны ў 1832 г.
4 Канец XVIII - пачатак XIX ст.	Гродна	Кабінет натуральнай гісторыі	Дамініканскае вучылішча	Абмежаваная навучэнцамі	Перададзены губернскай гімназіі
5 Канец XVIII - пачатак XIX ст.	Віцебск	Кабінеты натуральнай гісторыі і нумізматыкі	Галоўнае вучылішча	Абмежаваная навучэнцамі	Перададзены губернскай гімназіі
6 Канец XVIII - пачатак XIX ст.	Магілёў	Кабінеты натуральнай гісторыі і нумізматыкі	Галоўнае вучылішча	Абмежаваная навучэнцамі	Перададзены губернскай гімназіі
7 Канец XVIII-пачатак XIX ст.	Мінск	Кабінет натуральнай гісторыі	Губернская гімназія	Абмежаваная навучэнцамі	

8	30-я г. XIX ст.	Хутар Залучасе	Кабінеты сельскагаспадарчых машын і глебаў	Беларускае вольнае эканамічнае таварыства	Абмежаваная сябрамі таварыства	Расфарміраваны пасля закрыцця таварыства ў 1839 г.
9	1846	Горы-Гоўркі Магілёўскай губерні	Музей айчыннай сельскай прамысловасці і кабінеты натуральнай гісторыі	Земляробчы інстытут	Абмежаваная студэнтамі і мясцовымі землеўладальнікамі	Перададзены Пецярбургскаму Лясному і Межаваму інстытуту ў 1864 г.
10	1855	Вільня	Музей старажытнасцей	Віленская наву-чальная акруга	Агульнадаступны	Эвакуюраваны ў Магілёў у 1915 г.
11	1858	Мінск	Музей лясной гаспадаркі	Палата дзяржаў-ных маёмасцей	Адкрыты для агляду не быў	Перададзены губернскаму статыстычнаму камітэту ў 1867 г.
12	1858	Віцебск	Музей лясной гаспадаркі	Палата дзяржаў-ных маёмасцей	Адкрыты для агляду не быў	Перададзены губернскаму статыстычнаму камітэту ў 1867 г.
13	1858	Магілёў	Музей лясной гаспадаркі	Палата дзяржаў-ных маёмасцей	Адкрыты для агляду не быў	Перададзены губернскаму статыстычнаму камітэту ў 1867 г.
14	1858	Гродна	Музей лясной гаспадаркі	Палата дзяржаў-ных маёмасцей	Адкрыты для агляду не быў	Перададзены губернскаму статыстычнаму камітэту ў 1867 г.
15	1867	Мінск	Музей	Губернскі статыс-тычны камітэт	Абмежаваная атрыманнем спецыяльнага дазволу	Рэшткі калекцыі перайшлі ў музей Мінскага царкоўна-археалагічнага ка-

мітэта ў 1909 г.

16	1867	Віцебск	Музей мясцовых старажытнасцей	Губернскі статыс- тычны камітэт	Агульнадаступны з 1894 г.	У 1913 г. аб'яднаўся з музеям Віцебскай вучонай архіўнай камісіі
17	1867	Магілёў	Музей	Губернскі статыс- тычны камітэт	Агульнадаступны з 1898 г.	Калекцыі перададзены Магілёўскаму губер- нскаму музею ў 1919 г.
18	1867	Гродна	Музей	Губернскі статыстычны камітэт	Абмежаваная атрыманнем спецы- яльнага дазволу	
19	80-я гг. XIX ст.	Полацк	Археалагічны музей і кабінеты натуральнай гісторыі	Кадэцкі корпус	Абмежаваная студэнтамі	
20	1893	Віцебск	Царкоўна- археалагічнае сховішча старажытнасцей	Св.-Уладзімірскае праваслаўнае брацтва	Агульнадаступны	Калекцыі перададзены Віцебскаму губернска- му музею ў 1918 г.
21	1897	Магілёў	Царкоўна- археалагічнае сховішча старажытнасцей	Богаяўленскае праваслаўнае брацтва	Агульнадаступны	Калекцыі пера- дадзены Магілёўскаму губернскаму музею ў 1919 г.
22	1898	Вільня	Музей М.М. Мураўёва	Камісія, прызначаная губернатарам	Агульнадаступны	Эвакуіраваны ў Маскву ў 1915 г.
23	1901	Вільня	Ваенны музей	Ваеннае ведамства	Абмежаваная вайскоўцамі	

24	1901	Вільня	Педагагічны музей	Управа навучальнай акругі	Агульнадаступны	
25	1905	Гродна	Сховішча старажытнасцей	Царкоўна-археала гічны камітэт	Агульнадаступны	
26	1907	Вільня	Музей	Таварыства аматараў навук	Агульнадаступны	
27	1908	Мінск	Музей	Царкоўна-археала гічны камітэт	Агульнадаступны	Эвакуіраваны ў Разань у 1915 г.
28	1908	Вільня	Царкоўна-археала- гічнае сховішча старажытнасцяў	Св.-Духаўскае пра васлаўнае брацтва	Агульнадаступны	
29	1909	Віцебск	Музей	Вучоная архіўная камісія	Агульнадаступны	Калекцыі перададзены Віцебскаму аддзялен- ню Маскоўскага археалагічнага інстытута ў 1918 г.
30	1909	Свіслач Гро- дзенскай губ	Педагагічны музей	Настаўніцкая семінарыя	Абмежаваная навучэнцамі	
31	1909	Рагачоў Магі- лёўскай губ.	Педагагічны музей	Настаўніцкая семінарыя	Абмежаваная навучэнцамі	
32	1910	Маладзечна Ві- ленскай губ.	Педагагічны музей	Настаўніцкая семінарыя	Абмежаваная навучэнцамі	
33	1910	Нясвіж Мінскай губ.	Педагагічны музей	Настаўніцкая семінарыя	Абмежаваная навучэнцамі	
34	1910	Полацк Ві- цебскай губ.	Педагагічны музей	Настаўніцкая семінарыя	Абмежаваная навучэнцамі	

35	1910	Мінск	Педагагічны музей	Жаночыя педагагічныя курсы	Абмежаваная навучэнцамі	
36	1911	Клімавічы Магілёўскай губ.	Музей мясцовых старажытнасцей	Мужчынская гімназія	Абмежаваная навучэнцамі	
37	1911	Магілёў	Музей наглядных дапаможнікаў	Губернская земская ўправа	Агульнадаступны	
38	1911	Быхаў Магілёўскай губ.	Паказальны рухомы педагагічны музей	Павятовая земская ўправа	Агульнадаступны	
39	1911	Лепель Віцебскай губ.	Рухомы музей наглядных дапаможнікаў	Павятовая земская ўправа	Агульнадаступны	
40	1912	Мінск	Гарадскі музей	Таварыства аматараў прыродазнаўства, этнаграфіі і археалогіі	Агульнадаступны	Калекцыі перададзены ў Мінскі абласны музей у 1920 г.
41	1912	Мінск	Мастацка-прамысловы музей	Камерцыйнае вучылішча	Абмежаваная навучэнцамі	
42	1912	Гродна	Агульнаадукацыйны музей	Педагагічнае таварыства	Агульнадаступны	Калекцыі перайшлі да мясцовай Камісіі па ахове помнікаў у 1920 г.
43	1913	Мінск	Сельскагаспадарчы музей	Губернская земская ўправа	Агульнадаступны	
44	1913	Віцебск	Рухомы санітарна-гігіенічны музей	Губернская земская ўправа	Агульнадаступны	Калекцыі перайшлі да Віцебскага музея санітарнай асветы ў 1919 г.

45	1913	Мінск	Музей прэпаратаў	Таварыства лекараў	Абмежаваная сябрамі таварыства
46	1913	Гродна	Музей стралецкай справы	Ваеннае ведамства	Абмежаваная вайскоўцамі
47	1914	Себеж Віцебскай губ	Рухомы музей па барацьбе з алкагалізмам	Павятовая і земская ўправа	Агульнадаступны
48	1914	Мінск	Музей сучаснай вайны	Губернская ўправа	Адчынены для агляду не быў
49	1915	Мсціслаў Магілёўскай губ	Музей старажытнасцей	Духоўная семінарыя	Агульнадаступны
50	1915	Магілёў	Гідратэхнічны музей	Управа земляроб- ства і дзяржаўных маемасцей	Адчынены для агляду не быў
51	1916	Магілёў	Педагагічны музей	Павятовая земская ўправа	Адчынены для агляду не быў

© OCR: Камунікат.org, 2013

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2013

© PDF: Камунікат.org, 2013